

Makalenin Türü / Article Type : Araştırma Makalesi / Research Article
Geliş Tarihi / Date Received : 26.05.2024
Kabul Tarihi / Date Accepted : 25.12.2024
Yayın Tarihi / Date Published : 31.12.2024
Yayın Sezonu / Pub Date Season : Güz / Autumn

Aristoteles'in Apodeiktik ve Retorik Kanıtlamalarının Hakikat Karşılığının Güncel Bağlamda Tartışılması

Veli CAN *

Anahtar Kelimeler:

Apodeiktik,
Retorik,
Kanıtlanma,
Hakikat,
Mantık.

ÖZ

Hakikat, insanlık tarihinin en temel meselelerinden biri olarak binyıllar boyunca tartışılmış ve tartışılmaya devam edecektir. Bu tartışmada yer almak ve hakikatin mahiyeti üzerine yeniden düşünmek, entelektüel bir sorumluluk ve erdem olarak değerlendirilebilir. Antikçağ'dan Aydınlanma'ya ve günümüze kadar geçen süreçte, her dönemin kendi koşullarıyla şekillenen hakikat anlayışlarıyla yüzleşmek, insanlığın entelektüel ilerlemesi için kaçınılmaz bir gerekliliktir. Ne var ki, günümüzde delil ve dayanaklardan yoksun iddialar, çoğu zaman duygusal ya da inanç temelli eğilimlerle hakikat olarak benimsenmektedir. Bu durum, bireyleri düşünsel yanlışlara sürükleyerek sahte hakikatlerin yaygınlaşmasına zemin hazırlamaktadır. Böyle bir ortamda, hakikati sahtelerinden ayırmak ve eleştirel bir bakış açısıyla doğruya ulaşmak için düşünürlerin rehberliği son derece önemlidir. Bu çalışma, Aristoteles'in düşünce sistemi bağlamında, hakikate ulaşmanın bir yolu olarak Apodeiktik ile sahte hakikatlerin temelini oluşturan Retorik kanıtlamaları karşılaştırmayı hedeflemektedir. Aynı zamanda, bu karşılaştırmayı günümüz koşullarında değerlendirerek hakikat arayışına dair yeni bir perspektif sunmayı amaçlamaktadır.

A Current Discussion of the Truth Equivalence of Aristotle's Apodeictic And Rhetoric Evidences

Keywords:

Apodeictic,
Rhetoric,
Evidence,
Truth,
Logic.

ABSTRACT

Truth has been one of the most fundamental issues in human history, discussed for millennia and destined to remain a topic of debate in the future. Engaging in this discourse and rethinking the nature of truth can be regarded as an intellectual responsibility and a virtue. From Antiquity to the Enlightenment and into the present day, confronting the truth concepts shaped by the conditions of each era is an essential prerequisite for the intellectual advancement of humanity. However, in contemporary times, claims devoid of evidence and justification are often accepted as truth, driven by emotional or faith-based inclinations. This situation leads individuals into cognitive fallacies, fostering the proliferation of false truths. In such an environment, distinguishing truth from falsehood and achieving clarity through a critical perspective necessitate the guidance of great thinkers. This study aims to compare Apodeictic, as a method of reaching genuine truth, with Rhetorical proofs, which often underpin false truths, within the framework of Aristotle's thought. Furthermore, it seeks to evaluate this comparison in the context of current conditions, offering a fresh perspective on the pursuit of truth.

* Uzman, Milli Eğitim Bakanlığı, ORCID: 0000-0003-3025-5875 okyanuscan15@gmail.com

1. GİRİŞ

Hakikati arayış, her dönemde felsefenin temel amaçlarından biri olmuştur. Antikçağlardan itibaren filozofların hakikati anlama ve tanımlama çabaları, onları hakikatin mümkün olduğu algısına yönlendirmiştir. Bu bağlamda, hakikat yalnızca var olanın kendisi değil, bilgi, önermeler, savlar ve kuramlar gibi bilgisel ifadelerin niteliğidir. Hançerlioğlu'na (1997, s. 214-215) göre hakikat, "Gerçeğin bilinçte yansımasıdır." Tepe (2016, s. 62) ise hakikati, "Biçimsel mantığın yasalarıyla çelişmeyen ve aynı zamanda kendi nesnesine uygun olan bilgi" olarak tanımlamaktadır.

Hakikati anlamak adına yapılan bu tanımlar, somut ve soyut kavramlar arasındaki farkı ortaya koymaktadır. Örneğin "Dünya" kavramı somut bir varlık olarak varlığını sürdürürken, "Dünya yuvarlaktır" yargısı doğruluk değeri taşıması gereken bir ifadeyi temsil etmektedir. İlk kavram, somut bir varlığı bildirir ve doğruluk değeri taşıması zorunlu değildir. Ancak ikinci ifade, soyut bir yargıyı ele alır ve doğruluk ya da yanlışlık değeri taşır. Dolayısıyla, bir söylemin hakikatle ilişkilendirilebilmesi için bir yargıyı içermesi gereklidir. Bu durum, yargının doğru ya da yanlış olarak değerlendirilmesini zorunlu kılan bir problem ortaya çıkarmaktadır. Hakikat kavramının soyut yargıların doğruluğuyla olan ilişkisi ise bu kavramın mahiyetini anlamayı daha karmaşık hale getirmektedir.

Antikçağ'da hakikat kavramı, özellikle sofistlerin etkisiyle yoğun bir tartışma konusu haline gelmiştir. Bu dönemde hakikat, felsefi düşüncenin merkezinde yer almış ve çeşitli şekillerde ele alınmıştır. Örneğin, Platon, hakikatin doğasını açıklamak için *Devlet* adlı eserinde "mağara alegorisi"ni kullanır. Bu alegoride, zincirlerinden kurtularak mağaradan çıkan bir kişinin, gölgelerin ötesinde hakikati görmesi ve ardından mağaraya dönerek diğer zincirli bireylere bu hakikati anlatmaya çalışması tasvir edilir (Platon, 2010, s. 231-265).

Aristoteles ise hakikate ulaşmada akıl yürütmenin önemini vurgulamış ve yalnızca rasyonel düşünce yoluyla mutlak hakikate ulaşabileceğini ifade etmiştir. *Metafizik* adlı eserinde, "Tüm insanlar kendi doğaları gereği bilmek ister" diyerek bilme arzusunun insana özgü bir özellik olduğunu belirtir. Aristoteles, aynı eserde hakikati şu şekilde tanımlar: "Var olan bir şeyi olmamış ya da var olmayan bir şeyi var olmuş gibi göstermek yanlıştır. Buna karşılık, var olan şey hakikattir; var olmayan şey ise değildir" (Aristoteles, 1996, s. 27-29).

Ortaçağ'da ise hakikat kavramı büyük ölçüde dini dogmalar ve otorite figürleri tarafından şekillendirilmiştir. Bu dönemde hakikat, sorgulanamaz bir otorite olarak sunulmuş ve büyük ölçüde kilisenin denetiminde olmuştur. Örneğin, "Zengin insan kalesinde, fakir ise onun kapısında yaşar. Tanrı onları yüksek ve düşük olarak yarattı ve onların sınıflarını düzenledi" gibi söylemler (Baggini, 2017, s. 23), sorgulanamaz hakikatler olarak kabul edilmiştir. Bu bağlamda, din adamları tarafından kutsal görülen metafizik unsurlar (melekler ve mucizeler), ulaşılabilir hakikatlerden daha üstün kabul edilmiştir (Keyes, 2017, s. 10-12). Sonuç olarak, Ortaçağ'da hakikat, dayatmacı bir nitelik kazanmış ve toplumsal düzenin kontrol aracı olarak kullanılmıştır.

Günümüzde hakikat kavramı, etimolojik olarak eski İngilizcedeki "troth" kelimesiyle ilişkilendirilmekte ve bağlılık, dürüstlük, doğruluk gibi anlamları içermektedir. Fuller (2018, s. 14), hakikati, kaynağa, kökene ve sadakate bağlılık olarak tanımlarken, Keyes (2017, s. 35) ise hakikati, "sound" kelimesi üzerinden açıklamaktadır. "Sound" hem "duyulan şey" hem de "güvenilir kişi" anlamlarını taşımaktadır. Bu bağlamda, *truth* kavramı bir yandan güvenilirliği, diğer yandan nesnel kesinliği ifade etmektedir. Bu açıklamalar, günümüzde

hakikat kavramının dürüstlük, güvenilirlik, kesinlik gibi unsurlarla güçlü bir bağa sahip olduğunu göstermektedir.

Tüm bu tarihsel ve kavramsal analizler doğrultusunda, hakikati kesin bir şekilde tanımlamak mümkün müdür? Antikçağ'da sofistlerin retorik yoluyla kazandıkları ikna yetisi mi hakikattir? Roma döneminde yöneticilerin yasa adı altında dayattıkları kurallar mı? Yoksa günümüzde karşılaşılan yanlış yargılar mı hakikati temsil etmektedir? Hakikat kavramı, bu sorular ışığında ne kadar güvenilir bir anlam taşıyabilir? Daha da önemlisi, hakikatin ölçütü nedir? Hakikat, yalnızca bilimsel doğrulara mı dayanmaktadır? Yoksa retorik söylemler ve otoritelerin kabulleri de hakikat kapsamında değerlendirilebilir mi?

Bu çalışma, hakikat kavramına dair temel sorunları Aristoteles'in *Apodeiktik* ve *Retorik* kanıtları bağlamında ele almayı ve bu kanıtların günümüz epistemolojik çerçevesindeki hakikat anlayışlarıyla ilişkisini değerlendirmeyi amaçlamaktadır. Bu bağlamda, Aristoteles'in hakikat anlayışının, özellikle epistemolojik perspektiflerle olan etkileşimi, hakikatin doğasına dair önemli çıkarımlar sunmaktadır. Dolayısıyla, bu noktada kavramsal çerçevenin yapılandırılmasına geçmek mantıklı olacaktır.

2. KAVRAMSAL ÇERÇEVE

2.1. Apodeiktik Kanıtlama

Aristoteles'e göre, mutlak anlamda doğru olan, zorunlu ilk önermelerden hareketle yapılan kanıtlamalara *Apodeiktik* tasım denir (Aristoteles, İA., 2011, 71a, s. 8). Aristoteles'in, yalnızca geçerlilik formunu dikkate alan tasım yapısından farklı olarak, bilimsel kanıtlamayı temel alan doğru, zorunlu ve kesin bilgiyi ortaya koymaya çalışan tasım yapısına *Apodeiktik tasım* denebilir. *Apodeiktik tasım*, doğru, zorunlu ve kesin bilgiye ulaşmanın bir yolu ya da aracıdır. Aristoteles'in *İkinci Analitikler* adlı eserinin başlangıç cümlesi, her tür öğretim ve öğrenimin, önceden bilinen bilgilerden hareketle yapıldığını belirtir (Aristoteles, İA., 2011, 71a, s. 9). Bu başlangıç, Aristoteles'e göre, kanıtlamanın öncelikle kanıtlama temeline dayandığının bir göstergesidir. Akıl yürütme, aralarında bir kanıtlayan ve kanıtlanan ilişkisi kurabildiğimiz önermeler için söz konusudur. Örneğin, "Bütün insanlar ölümlüdür" önermesi ile "Aristoteles ölümlüdür" önermesi arasında bir kanıtlayan-kanıtlanan ilişkisi kurulabilir. Bu ilişki, her iki önermede ortak olan terimler (insan, ölümlü) aracılığıyla kurulur. Bütün insanların ölümlü olduğu bilindiği için, bu durum tek bir insan, yani Aristoteles için de geçerlidir. Bu bağlamda, akıl yürütme, biri kanıtlayan diğeri kanıtlanan olmak üzere en az iki önerme arasında bir ilişki kurmakla gerçekleşir. Dolayısıyla, kanıtlamaya dayalı bilimsel bilgi, Aristoteles'in hem mantığının hem de bilim teorisinin merkezinde yer alır (Cevizci, 2017, s. 18). Bu anlayışı daha derinlemesine kavrayabilmek için, *tasım*, *ispat* ve *kanıtlama* gibi temel kavramların anlaşılması büyük önem taşır.

Tasım, "öncül" adı verilen birçok önermeyle "sonuç" adı verilen bir önerme arasında mantık açısından geçerli bir ilişki kurarak gerçekleştirilen bir akıl yürütme biçimidir (Emiroğlu ve Altunya, 2018, s. 182-185). Klasik tasım örneği şu şekilde sunulabilir:

"Bütün insanlar ölümlüdür."

"Sokrates bir insandır."

"O halde Sokrates ölümlüdür."

Bu örnek üzerinden incelendiğinde, tasım bir kanıtlamadır. Tasımda bir şeyin bir şeye ait olduğu kanıtlanır ya da bir neden ile reddedilir. Önemli olan, ilgili tasdik ya da inkârın karşıdakinden istenmesi değil, ona kabul ettirilmesidir (Arslan, 2022, s. 137).

İspat, mantık, felsefe ve hukuk gibi bilim dallarında, bir şeyin doğruluğunu ortaya koymak amacıyla delil sunma anlamında kullanılan bir terimdir (Emiroğlu ve Altunya, 2018, s. 165-166). Bu bağlamda, dile getirilen bir tasımın öncülleri doğru olduğu sürece, bu tasım delil niteliği taşır ve sonuç zorunlu olarak doğrulanır. Böylece, söz konusu sonuç bir ispat halini alır. Yukarıdaki tasım, ispat bağlamında incelendiğinde, formel açıdan geçerli ve öncüller açısından doğru bir tasım olduğu görülmektedir. Bu nedenle, tasımın sonucu olan "O halde Sokrates ölümlüdür." ifadesi de bir ispat olarak kabul edilebilir.

Kanıtlama, yalnızca mantığa ve özellikle de salt mantığa ait bir terim olup, en az bir orta terime sahip olan, iki önerme arasında bu terimlerin içlemleri ve kaplamaları açısından kurulan mantıksal ilişkiye verilen addır (Cevizci, 1997, s. 18). Mantıksal açıdan, öncüllerin apaçık doğru olduğu ve bu öncüllerden apaçık olarak sonucun çıkarıldığı, döngüsel olmayan çıkarımlardır (Emiroğlu ve Altunya, 2018, s. 170-171). Bu tanımlardan anlaşılacağı üzere, ispatın öncüllerindeki orta terim, sonucun nedenini ortaya koyduğunda, tasım sonucu kanıtlama halini alır. Örneğin, "insan" terimi orta terim olarak, Sokrates'in ölümlü olma nedenini açıklayarak, tasımın sonucunu apaçık bir kanıtlama durumuna getirir.

Kanıtlamanın, bir tasım formunda İkinci Analitikler'de öne çıkarılmasının temel nedeni, Aristoteles'in bilimsel yaklaşımıdır. Aristoteles, bilimsel yöntem olarak, önceden verili olan ve araştırılan olgulara dayalı bir yöntemi benimsemiştir (Aristoteles, İA., 2011, 71a, s. 9). Bu bağlamda, nedenler ve sonuçlar, Aristoteles'e göre evrensel ilişkileri ortaya çıkaran ve bizi tümelin bilgisini anlamaya yönlendiren mantıksal olarak geçerli açıklamalar olarak tasarlanmıştır. Dolayısıyla, Aristoteles'in bilgi anlayışı, doğru ve zorunlu bir bilgi olarak, zihinden bağımsız dış dünyayı ve bu dünyadaki olguları, ayrıca olguların nedenlerini içeren bir bilgidir. Aristoteles'e göre, bir şey hakkında bilgi edinmek için, o şeyin nedenini bilmek gereklidir (Aristoteles, İA., 2011, 71a, s. 9).

Bilimsel bilgi elde etmek, hem olgunun kendisine bağlı olduğu nedenin hem de olguyla nedeni arasındaki zorunlu bağlantının bilinmesinden ibarettir (Cevizci, 2017, s. 19). Örneğin, "insan olmak" olgusu, aynı anda "ölümlü olmanın" nedenini bilmemizi sağlar ve aynı zamanda olguyla nedeni arasındaki zorunlu bağlantının da farkına varmamızı sağlar. Bu durumda istenilen bilimsel bilgi elde edilmiş olur. Başka bir deyişle, Aristoteles'e göre, yalnızca belirli bir olgunun nedeni olarak, olgunun kendisine bağlı olduğu nedeni bildiğimizde bilimsel bilgiye sahip oluruz. Yani kanıtlama, olgunun niçin olduğu gibi olduğunu veya başka türlü olamayacağını açıklarken, Aristoteles'in hedeflediği kesin bilimsel bilgiye ulaşmamıza olanak tanır. Bu bilgi ise, dedüktif bir yapıya sahip olan ve kanıtlamanın sonucu olan tasımsal bilgidir.

Peki, bilimsel bilgi elde etmek için olgunun kendisine bağlı olduğu nedenin ve olguyla nedeni arasındaki zorunlu bağlantının bilinmesi, bu zorunlu bilgiye veya nedene nasıl ulaşılacağı sorusunu gündeme getirir. Aristoteles'e göre dedüktif tasım, tikel ya da tekil bir durumdan genel veya tümel bir çıkarım yapmaktır. Bu durumda, bu tür bir nedeni nasıl elde edebiliriz?

Bu sorunun çözümü için başvurulmuş ilke ise yeter sebep ilkesidir. Bu ilke şu şekilde formüle edilir: "Her olayın bir sebebi vardır; sebepsiz bir şey olamaz." Doğada meydana

gelen tüm olayların belirli bir sebebi vardır ve aynı koşullar altında, aynı sebepler aynı sonuçları doğurur. Örneğin, boğazı kesilen her hayvan ölür, ateşle temas eden barut yanar. Ölmenin sebebi boğazın kesilmesi, yanmanın sebebi ise ateşle temastır (Emiroğlu ve Altunya, 2018, s. 329-330).

Aristoteles'e göre, kendisine ilişkin bir açıklama getirilen, kendisine neden olduğu söylenen her şeyin bir nedeni vardır. Bu neden, her ne olursa olsun, bir açıklayıcı faktör olarak kabul edilir. Örneğin, matematiksel bir ispatın öncülleri, yukarıda verilen tasım örneğine benzer şekilde, dar anlamda nedenler olmasalar da, sonucun doğruluğunu açıklamaya ve gerekçelendirmeye yarayan nedenler olarak anlaşılabilir (Aristoteles, İA., 2011, 71a, s. 13). Bu bağlamda, öncüllerin oldukça anlaşılır bir biçimde sonuçtan sorumlu oldukları söylenebilir. Aristoteles, nedeni dar anlamda görmemektedir. Bir şeyin kendisinden meydana geldiği madde, işlevi, ereği ve amacını da o şeyin nedeni sayar. Örneğin, bir yatağın tahtası, üzerinde yatılma amacına hizmet eder ve bu durumda yatağın nedeni, hem maddi hem de ereksel olabilir (Arslan, 2022, s. 200-201).

Örneğin, "Tüm insanlar ölümlüdür. Sokrates bir insandır. O halde Sokrates ölümlüdür" şeklindeki çıkarımda, Sokrates'in ölümlü olmasının nedeni, tasımda onun insan olmasına bağlıdır. Bu tasımda, sonucu mümkün ve zorunlu kılan öncüller de gerekçeleri açıklayıcı ilkeler olarak kabul edilir ve bu ilkeler, nedeni açıklayan faktörler olarak işlev görür. Bu durumda şu çıkarım yapılabilir: Aristoteles, bu tasımdaki şekliyle, nedeni, bir şeyin ya da olgunun var olmasından ya da belli bir biçimde olmasından sorumlu olan açıklayıcı faktör olarak görmektedir. Açıklayıcı faktörün ne olduğunu bilmek, açıklayıcı faktörün açıkladığı şeyin ne olduğunu bilmektir. Dolayısıyla, açıklayıcı faktör bilindiğinde, bir şeyin neden var olduğunu ve neden olduğu gibi olduğunu anlayabiliriz. İnsan olan Sokrates, insan olması nedeni ile ölümlüdür; ve tasımın ilk öncülünde, insan olanın zorunlu olarak ölümlü olması gereği, Sokrates'in neden ölümlü olduğunu ve onun bu zorunluluğa dayanarak ölümlü olduğunu açıklamaktadır.

Aristoteles'e göre kanıtlama ya da apodeiktik tasım, mantıksal açıdan veya bilimsel yönden aşağıdan yukarıya doğru giden bir işlem olarak gerçekleştirilir. Ona göre, ilk olarak mümkün ve zorunlu ilke ortaya konulmalı ve bu ilkeyle oluşturulmuş kanıtlamaların katkısıyla yukarıya doğru, mümkün, zorunlu ve kesin kanıta ulaşmak bilimsel süreci oluşturur (Aristoteles, İA., 2011, 95a, s. 65). Aristoteles'in sıkça vurguladığı üzere, bilimde açıklanmak istenen ilk olgulardan hareket edilir; ardından bu olguların nedenleri bulunmaya çalışılır. Bu süreç, verili veya açıklanmaya muhtaç olan olguyu mantıksal olarak gerektiren, onu Aristotelesçi anlamda bir neden ile açıklayan öncülleri yani ilk ilkeleri bulmayı içerir.

İlk ilke (Arkhe), zamansal, mantıksal veya ontolojik düzeyde ilk olana verilen addır. Ontolojik açıdan, bir şeyin kendi ya da kaynağı olan şeydir; zamansal açıdan, öncesiz olanı ifade eder. Mantıksal açıdan ise, akıl yürütmenin kendisine dayandığı ve kendisine uygun olmak zorunda olduğu düşünce yasasını, kendisinden başka önermelerin çıkarıldığı genel önermeyi ifade eder. Ayrıca, bir çıkarımda, çıkarımın başına yerleştirilen ve kendisi başka önermelerden çıkarsanmamış olan önermeyi de kapsar (Cevizci, 1997, s. 25).

Aristoteles, bilim anlayışında, hem nedenleri kavramayı hem de bilinen şeyin zorunluluğunu görmeyi gerektiren bir bilgi kavrayışını temel alır. Tasımı inceledikten sonra, bilimin ilk ilkelerini ele alır. Ancak bu ilkelere geçmeden önce, bilgiyi imkansız kılan bazı görüşleri tartışır. Aristoteles, karşı çıktığı bu görüşlerin yerine temelci bir anlayış

geliştirmiştir. Bilimde her şeyin kanıtlanamayacağını, kanıtlanmaya kalkışıldığı takdirde bunun sonsuz bir geriye gidişe yol açacağını ve nihayetinde bilginin gelişiminin imkansız hale geleceğini ya da hiçbir şeyin bilinemeyeceğini öne sürer (Aristoteles, M., 1996, 1005 b 6-18). Bu doğrultuda, Aristoteles, bilimin ilk ilkelerinin kanıtlanamayacağını kabul eder ve bu ilkelerin apaçık ilkeler olarak kabul edilmesi gerektiğini savunur.

Aristoteles'e göre, kanıtlamanın gerçekleşebilmesi için tasımın öncüllerinin zorunlulukla doğru olması gerektiğini kabul etmek, bu öncüllerdeki ilk ilkelerin de ne olduğunu bilmemizi zorunlu kılar. Bu noktada, bilmemiz gereken bir diğer şey ise, bu ilkelerin doğrudan doğruya kendileri üzerinden anlaşılır olması veya kendi başlarına bilinir olmalarıdır. Böylelikle, bu ilkelerle oluşturulmuş tasımların zorunlu sonuçlarının nedenleri, ilkeler yardımıyla bilinebilir.

Aristoteles'e göre, ilk ve temel ilkeler, bütün ilkelerin dayandırılacağı zorunlu varlıklar olarak metafiziğin inceleme alanına girer. Bu ilkeler, varlıkla ilgili ilkelerdir ve Aristoteles, bunları metafizik çerçevesinde ele alır (Aristoteles, M., 1996, 1005 b 6-18). İlk ilkeler, kesin ve koşulsuz olmalı, başka bir ilkedan türetilmemiş olmalıdır. Bu ilkeler, bilinen ilk önermelerdir ve bu nedenle ispatlanamazlar, çünkü kendi başlarına doğrudurlar. Anlaşılmaktadır ki, bu genel ilkeler kanıtlanamaz olup, aksiyom olarak adlandırılırlar (Aristoteles, İA., 2011, 95a, s. 66). Aristoteles'in ontolojik olarak ele aldığı aksiyomların ilk örneği, çelişmezlik ilkesidir. Aristoteles'in *Metafizik* adlı eserinde, çelişmezlik ilkesi şu şekilde açıklanır:

"Böyle bir ilke, şüphe götürmeksizin bütün ilkeler arasında en kesin olanıdır. Aynı özelliğin, aynı zamanda, aynı özneye, aynı bakımdan hem ait olması, hem de olmaması imkânsızdır." (Aristoteles, M., 1996, 1005 b 17-35).

Her bilimin kendine özgü ileri sürdüğü tezler veya ilkeler vardır. Bu tür ilkeler, bilimsel kanıtlama amacına daha uygun düşer. Aristoteles'in ifade etmeye çalıştığı üzere, bir cins için geçerli olan öncüller başka bir cinsle taşınamaz. "Bir cinsten bir başkasına geçiş yaparak kanıtlama yapılamaz; örneğin geometrik özellikler, aritmetikte tanıtlanamaz" (Aristoteles, İA., 2011, 75a, s. 20).

Aristoteles, *İkinci Analitikler* adlı eserinde, tezleri kendi içlerinde tanımlar ve hipotezler olarak ikiye ayırır. Tanım, en genel ifadesiyle, bir şeyin ne olduğunu açıklayan sözdür ve "Bu nedir?" sorusuna cevap verir. Tanım, bir objeyi aynı cinsten olan şeylerle bir araya getirirken, onu farklı olanlardan ayıran bir ifadedir (Aristoteles, İA., 2011, 95a, s. 69). Aristoteles, tanım derken, daha çok nesne tanımlaması anlamında kullanmaktadır.

Yukarıda, ilkeler önce aksiyom ve tez olmak üzere iki ana kategoriye ayrılmış ve daha sonra tez, tanım ve hipotez olmak üzere kendi içinde iki alt kategoriye bölünmüştür. Bu sınıflamadaki son ilke olan hipotez, şu şekilde açıklanabilir: Hipotez, genel olarak bir ilke, kabul, tahmin koşulu ve öncüle yol gösterici düşünceye verilen addır. Mantıkta, koşullu veya hipotetik bir önermenin koşul kısmı, ön bileşen olarak tanımlanabilir (Cevizci, 1997, s.28).

Aristoteles, hipotezi şu şekilde tanımlar: "Bir tez, beyanın bölümlerinden herhangi birini alırsa, örneğin bir nesnenin var olduğunu ya da bir nesnenin var olmadığını söylediğimde, bu bir hipotezdir; eğer bunu yapmıyorsa, bir tanımdır. Tanım, bir çeşit tezdır, çünkü aritmetikte birliğin niceliğe göre bölünemeyen şey olduğu söylenir, ancak bu bir hipotez değildir, çünkü birliğin ne olduğunu tanımlamak ile birliğin varlığını tasdik etmek aynı şey değildir" (Aristoteles, İA., 2011, 72a, s.11-12).

Burada, hipotez de tanım gibi aksiyomla birlikte elde edilen bir ilke olarak sunulmaktadır.

Hipotez de açıkladıktan sonra, onu diğer ilkelerle birlikte kısaca değerlendirebiliriz. Aksiyom ve tez (tanım ve hipotez), Aristoteles'in başka bilgilerin elde edilmesi için gerekli olan önbilgi olarak tanımladığı şeyler arasına girer. Önbilgi, önümüzdeki olguyu varsaymak ya da onun neliğini anlamak için gereklidir. Bazen her ikisi için de gereklidir; yani örneğin bir üçgenin hem var olduğunu varsayacağız, hem de onun neliğini anlayacağız. Bu bağlamda, kanıtlanamaz ilkeler sayesinde her bilimsel etkinlik mümkündür. Bu noktada ise, bu ilk ilkelerin nasıl bilinebileceği sorusu karşımıza çıkar.

Yukarıda da belirtildiği gibi, Aristotelesçi bilim yolu, sonucu öncülde çıkararak bir süreçtir ve araştırılan bilimin ilk öncülleri olan ispatlanamaz ilkelerden başlar. Ancak, ilkeleri ve bu ilkeler üzerine dayanan ispatlarla oluşan diğer olguları, bildiğimiz tarzda bilemeyiz. İlkelerin ispatı yoktur; bilimsel ispatların sonucu olarak bilgi ortaya çıkarken, ilkelerin ispatlanamayan bilgisi farklı bir şekilde elde edilir. Aristoteles, ilk ilkeleri elde etme yolunu tümevarım yöntemi ile ilişkilendirir. Bu nedenle, tümevarım yönteminin doğasını anlamak önemlidir.

Tümevarım, aklın özel olandan genel olana, tikel olandan tümel olana, örneklerden kaidelere veya olaylardan kanunlara varış şeklindeki düşünme biçimidir. Tümevarım, bir bütünün parçalarına dayanarak o bütün hakkında yargı vermek anlamına gelir. Tümdengelim ise karşıt bir akıl yürütme türüdür ve genelleme yapma sürecini ifade eder (Emiroğlu ve Altunya, 2018, s.313).

Bilimsel bir sonuç veya apodeiktik bir tasımın sonucuna erişebilmek için ilk ilkelerin bilgisi gereklidir ve bu ilk ilkelerin bilgisi, kanıtlanamaz olup her türlü kanıtlamadan önce gelen, kabul edilmesi zorunlu olan akli veriler olarak kabul edilir. Zorunlu olarak geriye götürülemez son ilke olarak da adlandırılacak bu ilkeler, bilimsel çıkarımların sonuçlarından daha önce ya da daha iyi bilinenlerdir. Bu tezleri bir araya getirdiğimizde veya ilişkilendirdiğimizde, bilimin ilk ilkelerinin apodeiktik tasım dışında bir yolla bilinmesi gerektiği sonucuna zorunlu olarak ulaşılmaktadır.

Aristoteles, bilgiyi edinmek için gerekli ilkelerin, Platon'un bilgi anlayışındaki gibi bizde önceden var olup olmadığını sorgular. Buna karşılık, bizde önceden bu ilkeler bulunmadığını, ancak bu ilkeleri bize verebilecek yetilerin bizde mevcut olduğunu belirtir. Aristoteles'e göre bu yetiler, hayvanlarda bile mevcut olan duyulardır. Duyular, dış dünyayı algılayabilmemiz için temel araçlardır ve Aristoteles'e göre bilgi edinme sürecinde dış dünya başlıca kaynak olarak kabul edilir. Duyular bu noktada büyük bir önem taşır (Çetinkaya, 2021, s.123).

Ancak, sadece duyuların varlığı, ilk ilkeleri oluşturan yeterli bir durum olarak görülmemektedir. Bu ilkelerin oluşabilmesi için devamlılık ve direnişin de mevcut olması gereklidir. Bu özelliklere sahip olmayan bir canlı, sadece basit bir izlenimden öteye gidemez. Devamlı tekrarlarla etkilenmiş canlılar, gözlem ve tecrübelerinden elde ettikleri bilgileri salt izlenimden çıkarıp gerçek bilgiye dönüştürürler. Platon'un görüşüne göre, önceden bilgiye sahip değiliz. Ancak, canlıların duyulabilir algı olarak adlandırılan bir doğuştan gelen ayırt etme gücüne ve olanak kapasitesine sahip olduklarını söyler. Duyumla algılama bütün canlılarda doğuştan mevcuttur, fakat bazı hayvanlar duyuların izlenimlerini koruyarak

bunlar üzerine tecrübe ve diğer süreçleri ekleyebilirler. Bu şekilde, bilimin ilkesine ulaşılır (Aristoteles, İA., 2011, 100a, 100b, s.75-77).

Anlaşılabileceği üzere, duyu organlarımızla tecrübe ettiğimiz varlıklar tikeldir. Yani, bizim için bilinen şeyler tikellerdir; ilk ilkelerin bilgisinden önce edinilen bilgi, tikellerin duyu algısına dayalı bilgidir. Ancak bu bilgi, bilimsel, kanıtlayıcı veya gerçek anlamda bir bilgi değildir. Dolayısıyla, bilim insanının görevi, bizimle ilişki içinde bilinen olandan daha fazla bilinebilir olana ulaşmaktır. Daha fazla bilinebilir olanlar ise, kendilerinden yola çıkarak açıklanacak olan ilk ilkelerdir.

Aristoteles, bu görüşünü *Metafizik*'te şu şekilde ifade eder:

“Öğrenmede herkes bu yöntemi izler, yani doğası bakımından daha çok bilinebilir olandan daha az bilinebilir olana geçilir. Nasıl ki davranışlar alanında görevimiz her birimiz için iyi olandan hareket etmek ve mutlak anlamda iyi olanın her birimiz için iyi olmasını sağlamaksa, aynı şekilde görevimiz bizim için daha bilinebilir olandan başlamak ve onu doğası bakımından bilinebilir olan şey haline getirmektir” (Aristoteles, M., 1996, 1028b).

Bizim için bilinen şeyler, tikellerdir; ilk ilkelerin bilgisinden önce gelen bilgi, tek teklerin duyu algısına dayalı bilgidir. Bu bilgi, bilimsel, kanıtlayıcı veya gerçek anlamda bir bilgi değildir. Bu durumda, bilim insanının görevi, bizimle ilişki içinde bilinen olandan daha fazla bilinebilir olana ulaşmaktır. Daha fazla bilinebilir olanlar ise, kendilerinden yola çıkarak açıklanacak olan ilk ilkelerdir.

Bu bağlamda, tek tek elde edilen verilerle bir genel sonuca gitmenin bize ne kadar kesin bilgi verebileceği sorusu gündeme gelir. Çünkü tek tek bakılarak kavranılacak bir varlığın öncesine bakmamız mümkün olsa da, sonrasına bakmamız mümkün değildir. Ayrıca, tek tek bireylerin tam sayılması veya tam olarak ele alınması da mümkün görünmemektedir. Bu durumu şöyle örneklendirebiliriz:

Sokrates'in iki ayağı vardır. Platon'un iki ayağı vardır. Aristoteles'in iki ayağı vardır. Öyleyse, bütün insanların iki ayağı vardır. Bu tür bir akıl yürütmenin sonucu, gelecekte de böyle olacağına dair kesin bir bilgi vermez. Bu sebeple, tümevarımlar asla kesin bilgiye götürmez. Bu noktada bir başka soru doğar: Kesin bilgiye nasıl ulaşacağız? Aristoteles, bu güçlüklerin farkında olduğu için, tasımda olduğu gibi tümevarımsal çıkarımları belirleyen kurallar geliştirmez. Onun söyledikleri, araştırmacının başlangıçta bilinir olandan daha genel bir olana, tikellerden ilk ilkelere ulaşmasını temin eden bir yol olarak anlaşılmalıdır (Aristoteles, İA., 2011, 95a, s.65).

Aristoteles, bu söylediklerini temellendirmek için ilk ilkelerin bilgisinin deneyime dayandığını ifade eder. Deneyim, çok sayıda hatıra veya bellek imgesine dayanır ve bu hatıralar, birçok tekrarlanmış algının bir sonucu olarak ortaya çıkar. Algı, ilk ilkelerin bilgisini veren temeli meydana getirir.

Burada yapılması gereken şey, algıya dayanan tümevarımın, algı ile nesnelere kavrama noktasında benzerlik sergilediğine dikkat çekmektir. Her ikisi de nesnelere ilgili kavrayışları dolaylı ve yanılmazdır. Fakat, duyum bireysel bir nesneyi duyusalılığı ve bireysel özelliği içinde algılamak, tümevarım nesnesini tümelliği içinde, bir tümelin örneği olarak kavrar. Söz konusu kavrayış ise tümele yönelen bir kavrayıştır ve bu nedenle rasyonel bir kavrayış olarak ortaya çıkar. Tümevarımda iş başında olan kavrayışı mümkün kılan akıl, tüm dengelsel çıkarımda gündeme gelen diskürsif akıldan farklı olarak nous ya da sezgisel akıldır (Aristoteles, İA., 2011, 95a, s.66).

Aristoteles, bilimin ve bilginin gözlemle başladığını söyler. Gözlemler sayesinde oluşturulan tümevarım yoluyla arkenin bilgisinin elde edileceğini ifade eder. Fakat, yalnızca kuru gözlem ve sonrasında gerçekleşen tümevarım bu sürecin tamamlanması için yeterli değildir. Bu sürecin yerine getirilmesini sağlayan temel şey, elbette ki sezgisel akıldır. İşte bu sezgisel akıl, araştırmacıya, kavramları, tümel önermeleri, tanımları, mantık yasalarını ve üzerinde çalıştığı bilimin ilk ilkelerine ulaşma imkânını sağlar. Duyum yoksa sezgisel akıl, sezgisel akıl yoksa duyum, işlevsiz kalır.

Aristoteles için önemli olan, tek tek şeylerin bilgisini derlemek değil, evrensel bilgiye ulaşmaktır. Aristoteles'e göre, tümevarım yoluyla en evrensel olana ulaşmak mümkün değildir; ancak tümevarım, evrensele yakın olan bilgilere ulaşmamızı sağlayabilir. En evrensele ulaşmanın yolu, tümevarımın da aracılık yaptığı tümdengelim yöntemidir. Tümevarım, özel olanlardan genel ilkelere doğru ilerlerken, tümdengelim, bu genel ilkelerden belirli sonuçlara ulaşır.

Aristoteles'e göre bilim, doğru bilgiye ulaşmaktır ve bu bilgi, şeylerin değişmeyen, zorunlu ve her zaman var olan niteliklerini konu alır. Bu nitelikler tümellerdir (Arslan, 2022, s.129). Ancak Aristoteles'in tümel anlayışı, tümellerin yalnızca genel olma durumlarıyla değil, aynı zamanda zorunlu ve gerçek özler olmalarıyla ilgilidir. Bilim, değişken olguların değil, değişmeyen ve zorunlu olanların bilgisini ortaya koyar. Bu nedenle, Aristoteles'in bilimi, varlıkların özlerine ve bu özlerin her zaman ve her yerde geçerli olan doğasına yönelir.

Bu bağlamda, Aristoteles'in yaklaşımı, bilimsel bilginin yalnızca gözlem ve tümevarım yoluyla değil, aynı zamanda tümdengelimsel akıl yürütme ile elde edilmesini savunur. Bilim, şeylerin özlerine ulaşmak ve onları doğru şekilde tanımlamak için sadece gözlemlerden elde edilen verilerle yetinmez, aynı zamanda bu gözlemlerden çıkarılabilecek zorunlu ilkelere ve genel yasalara dayalı akıl yürütmeyi içerir.

Böyle bir kesinlik iddiasını temel alan bilimsel kanıtlamanın ardından, Aristoteles'in bir diğer önemli kanıtlama şekli olan retorik kanıtlamaya geçmek yerinde olacaktır. Aristoteles'in bilimsel doğruluk ve kesinlik anlayışı, her zaman ve her koşulda geçerli olan değişmez ilkeler üzerine kuruludur. Ancak, bilgi ve ikna süreçleri yalnızca bu tür mutlak doğruluklara dayanmaz; insanın toplumsal ve pratik yaşamında kesinlikten uzak, olasılıklara ve duygulara hitap eden bir başka akıl yürütme biçimi de gereklidir. İşte bu noktada, Aristoteles'in **retorik** anlayışı devreye girer. Retorik, bilimin kesin sonuçlar aradığı yöntemlerden farklı olarak, olasılıklar üzerinden tartışmayı ve ikna etmeyi hedefler. Şimdi, bu kanıtlama biçimini daha ayrıntılı olarak ele alabiliriz.

2.2. Retorik Kanıtlama

Retorik, her türlü şiddet eylemini dışta bırakarak temelde dil aracılığıyla bir muhatabı yargıya varmaya veya bir karar almaya yönlendiren bir süreç olarak tanımlanır. Retorik, konuşmacı, konu ve dinleyici üçgeninde şekillenir ve ahlaki değerler, duygular ve mantığa dayanarak dinleyiciyi belirli bir konuda karar almaya veya yargıda bulunmaya sevk etme sanatıdır. Bu bağlamda, retorik yalnızca bir ikna yöntemi değil, aynı zamanda fikirsel ve davranışsal değişikliklere zemin hazırlayan bir araçtır.

"Retorik" sözcüğü, Yunancada "konuşma sanatı" anlamına gelir (Liddell ve Scott, 1958, s. 624). Her ne kadar Yunanca kökenli bir kelime olsa da, farklı eski uygarlıklarda

retorik; ikna etme, sanatsal konuşma veya yazma yeteneği anlamlarında kullanılmıştır (Dürüşken, 2001, s. 278). Retorik, yalnızca insanın konuşma yetisiyle değil, aynı zamanda edebi ve mitolojik eserlerde de izlerini bırakmıştır. Örneğin, Homeros'un *İlyada*'sında söz sanatında usta olan kişilerin hitaplarının Troya Savaşı'nın seyrini etkilediği görülür (Homeros, 2005, s. 256). Bu bağlamda, retorik hem doğru bilginin elde edilmesine yönelik bir araç hem de doğruluğu önemsemeksizin ikna etmeye çalışan bir yöntem olarak değerlendirilebilir. İkna ve inandırma, retorikğin özünü oluşturur.

Retorikğin sistematik bir disiplin haline gelmesi, Atina kent devletlerinde Kleisthenes'in tiranlık yönetimine son vermesiyle mümkün olmuştur. Bu dönem, yurttaşların hukuki haklarını savunmak amacıyla başvurdukları retorik yöntemlerin yaygınlaşmasına olanak tanımıştır. Özellikle Sicilya'da, Tiran Thrasybulos'un yönetiminin sona ermesinin ardından, Koraks ve öğrencisi Tisias'ın, mülkleri haksızca ellerinden alınmış yurttaşların haklarını mahkemelerde savunma mücadelesi verdiği bilinmektedir (Meyer, 2009, s. 179; Dürüşken, 1995, s. 234). Bu süreçte Koraks ve Tisias, retorikği teknik bir disiplin haline getiren ilk bireyler olarak öne çıkmıştır. Ancak, retorikğin felsefi temellerinin atılmasında Aristoteles'in katkıları büyüktür. Aristoteles, Sicilyalı Empedokles'i, Leontinili Gorgias'a hocalık yapmış olması nedeniyle, retorikğin ilk temsilcilerinden biri olarak kabul eder (Aristotle, 1994, 1394b, 1-10, s. 137).

Mahkemeler önünde hakların savunulmasında etkili ve ikna edici konuşma becerisine sahip olan bireylerin diğerlerine üstünlük sağlaması, bu yeteneğin bir sanat olarak değerlendirilmesine ve öğrenilip öğretilen bir disiplin olarak kabul edilmesine yol açmıştır. Bu bağlamda, Koraks'ın öğrencisi Tisias tarafından yazıldığı bilinen *Retorik Sanatı* adlı eser, ikna sanatını teknik bir bakış açısıyla ele alan ilk yazılı kaynak olarak kayda geçmiştir (Reboul, 1996; akt. Altınörs, Güz 2011, s. 234). Bununla birlikte, retorik kavramının felsefi bir çerçevede ele alındığı ve günümüze ulaşan en eski metin olarak Platon'un *Gorgias* diyalogu öne çıkar (Dürüşken, 1995).

Gorgias, Atina'ya elçi olarak geldikten kısa bir süre sonra hitabet yeteneğiyle ün kazanmış ve yaşamı boyunca bu sanatı birçok öğrenciye öğretmiştir. Bununla birlikte, Gorgias yalnızca hitabeti bir eğitim aracı olarak kullanmamış, aynı zamanda bu sanatı ticari bir değer haline getirerek öğrencilerini sanatlarını gelir elde etmek amacıyla kullanmaya teşvik etmiştir. Bu durum, retorikği sofistlerin etkili bir aracı haline getirmiştir (Meyer, 2009, s. 198). Gorgias'la birlikte sofist hareketin bir diğer önemli temsilcisi, Abdera'lı Protagoras'tır. Protagoras, retorikğin dilsel yapısını bilimsel bir temelde ele alarak biçimsel doğruluğa vurgu yapmış ve bu yaklaşım sofist retorik anlayışının önemli bir özelliğini oluşturmuştur. Doğu (İon) sofistlerinin "doğruya" odaklanması, Batı (Sicilya) sofistlerinin ise "biçime" ağırlık vermesi, sofistlerin retorik anlayışında belirgin bir farklılaşmaya işaret etmektedir (Aristotle, 1994, 1394b, 1-10, s. 138).

Diğer ünlü sofistler arasında Prodikos, Hippias ve İsokrates de sayılabilir. İsokrates, Gorgias'ın parlak öğrencilerinden biri olarak Platon'un akademisine rakip bir retorik okulu kurmuş ve retorikği dönemin Yunan eğitim sisteminin ana unsurlarından biri haline getirmiştir (Zeller, 2008, s. 192). Antik Yunan'da, felsefi etkinliklerden sonra en önemli entelektüel etkinlik olarak retorikği görmek mümkündür (Dürüşken, 2001, s. 189).

Sofistlere göre bilgi, yaşamı kontrol altına almayı sağlayan bir araç olarak değer kazanmaktaydı. Doğru ve gerçek onlar için bireysel ve geçici bir nitelik taşırdı; ikna edilebilir

olan şey doğru kabul edilirdi. Bu doğrultuda, insanı "her şeyin ölçüsü" yapan bir öğretiyi yaymak için retorik bir araç olarak kullanmışlardır (Dürüşken, 2001, s. 190; Sönmez, 2008, s. 212). Sofistlere göre retorik, hakikati bulma veya belirleme çabası değil, belirli bir durumda yararlı görülen bir konuda muhatabı ikna etme sanatıdır (Zeller, 2008, s. 156). Bu yaklaşım, sofist retorikğin teorik temellerini ve uygulama alanlarını anlamak açısından kritik bir öneme sahiptir.

Sokrates, sofistlerin aksine, uzun nutuklar atarak insanları kandırmayı amaçlayan güzel ve etkili sözlerden uzak durmuş, her zaman doğru olanın yanında yer almış ve dürüstlüğü ön planda tutmuştur (Birand, 2001, s. 123). Yazılı bir eser bırakmaması nedeniyle, onun retorik hakkındaki düşüncelerini Platon'un *Gorgias*, *Phaidros* ve *Devlet* gibi diyaloglarından öğrenmekteyiz. *Gorgias* diyalogunda, Sokrates retorik bir "kandırma işi" olarak tanımlar ve bu sanatın amacının doğruya ulaşmak değil, insanları inandırmak ve kandırmak olduğunu ifade eder (Platon, 1997, s. 3-4). Diyalogun ilerleyen bölümlerinde ise Sokrates, retorik doğru ile eğriyi ayırt etme kapasitesine sahip olmayan, kişinin yararına uygun biçimde doğru ya da eğriye inandırmayı amaçlayan bir sanat olarak tanımlar (Platon, 1997, s. 16-17).

Sokrates ayrıca, retorik bir çeşit "dalkavukluk" olarak görmekte ve siyasetin bir benzeri olarak nitelendirmektedir. Ona göre retorik, yüzünü doğruya değil, faydalı olana döndüren bir görenektir. Bu bağlamda, Sokrates retorik bir sanat olarak kabul etmez ve tıp ile aşçılık arasında kurduğu analogiyi şu şekilde ifade eder: "Tıpa göre aşçılık ne ise, doğru söylemeye göre de retorik odur; bedene göre aşçılık ne ise, ruha göre de retorik odur" (Platon, 1997, s. 28-32). Bu değerlendirmeler, Sokrates'in retorik çıkar odaklı, doğruluk arayışından uzak bir pratik olarak gördüğünü açıkça ortaya koymaktadır.

Platon'un retorik konusundaki görüşleri, hocası Sokrates'in etkisini yansıtmaktadır. Platon, retorik egoist bir amaca hizmet eden bir araç olarak görür ve bu yaklaşımını birçok eserinde ifade eder. Örneğin, *Theaitetos* diyalogunda retorik "gevezelik" olarak tanımlar (Fırıncı, 2011, s. 134). Bu benzetme, Platon'un retorik küçümsediğini göstermektedir. Ona göre, retorik, hakikate ulaşma bilgisine ya da saygısına sahip olmaksızın insanları inandırma yollarını kullanan bir "inandırma ustasıdır." Ayrıca, Platon, retorikğin yerinin devletten sürgün edilen şiirin yanı olduğunu ve hatta durumunun şiirden daha kötü olması gerektiğini savunur (Aristoteles, 2008, 1392b5-8, s. 132).

Platon'un retorik hakkındaki genel yaklaşımının olumsuz olduğu açıkça görülmektedir. Bununla birlikte, özellikle *Phaidros* diyalogunda, retorikğin olumsuz yanları eleştirilmekle beraber, bu eserde retorikğin olumlu bir biçimde değerlendirilmesi adına bir açık kapı bırakıldığı sezilmektedir. Bu açık kapıyı ustalıkla değerlendiren düşünür ise Aristoteles olacaktır. Platon, *Gorgias* diyalogunda retorikçinin tamamen bilgisiz olduğunu ileri sürerken, *Phaidros* diyalogunda retorikçinin ikna etme hususunda tamamen yetersiz olmadığına işaret eden bir yaklaşıma sahiptir.

Platon'un retorik hakkındaki diğer düşüncelerine *Devlet* adlı eserinde de rastlanmaktadır. Bu eserde, retorikğe yönelik eleştirilerini Sofistlere yönelik eleştirilerinden ayırmak mümkün değildir. Özellikle *Devlet*'in altıncı kitabında Sofistlere karşı sert eleştiriler yöneltir. Kalabalıklar karşısında etkileyici nutuklar atarak onları etkileyen Sofistleri "hayvan terbiyecilerine" benzetir. Bu eserde, retorik yöneten ve yönetilen arasındaki karşıtlık

bağlamında ele alınır ve retorik, bir sanat etkinliği olarak, "taklidin taklidi" şeklinde nitelendirilerek tehlikelerine dikkat çekilir (Fırıncı, 2011, s. 135).

Bu bilgiler ışığında, Antik Yunan uygarlığında retorik ne olduğu konusuna ilişkin, olumlu ya da olumsuz bakış açılarının, retorik bir ikna etkinliği olarak değerlendirdiği tespit edilebilir. Sofistler, retorik olumlu anlamlar yüklerken, Sokrates ve Platon, retorik genellikle olumsuz bir bağlamda ele almışlardır.

Aristoteles'e göre, retorik sanatını anlamak için öncelikle retorik ne olmadığını açıklamak gereklidir. Aristoteles, retorik, zorlayıcı yöntemlerle ikna etmeye dayanan ve "teknik olmayan" ikna biçimlerinden ayırır. Teknik olmayan ikna yolları, yasalar, tanıklar, anlaşmalar, işkenceler ve yeminler gibi unsurlara dayanır (Aristoteles, 2008, 1392b5-8, s. 132). Bu tür ikna yöntemlerinde dinleyicinin özgür iradesiyle karar verme imkânı bulunmaz. Zira burada söz konusu olan, bireyin özgür bir şekilde düşünmesi değil, bağlayıcı ve zorlayıcı koşullar altında karar almaya zorlanmasıdır.

Aristoteles, şiddet veya zorlayıcı koşullar altında bireylerin acılarını hafifletmek adına gerçeği gizleyerek yalan söyleyebileceğini ifade eder. Bu bağlamda, zor ve baskıya dayalı bir inandırma biçiminin retorik sanatıyla ilişkilendirilmesi mümkün değildir. Çünkü retorik, retorun kendi çabalarıyla muhatabını zorlamadan ve bağlayıcı koşullara başvurmadan, sözlü bir şekilde ikna etmesini esas alır. Retorik sanatında muhatabın özgür iradesiyle karar verebilmesi temel bir unsurdur.

Aristoteles, "bir şey sanatsız ya da hazırlıksız bir şekilde üretilebiliyorsa, sanatın dikkatle uygulanmasıyla bu daha kesin sonuçlar doğurabilir" anlayışını savunur (Aristoteles, 2008, 1392b5-8, s. 132). Ona göre, bir ortamda alınacak kararların rastlantıya bırakılması, haklıyı haksız, doğruyu yanlış ya da tam tersini haklı gösterebilir. Bu farkındalıkla hareket eden Aristoteles, retorik sanatını şansa bırakmamak için derinlemesine incelemiş ve bu sanata dair sistematik bir eser kaleme almıştır.

Aristoteles'in *Retorik Sanatı* adlı eseri, kararların şansa bırakılmaması gerektiği anlayışını temel alır. Aristoteles, retorik diğer sanatlar gibi öğrenilen ve öğretilen bir alan olduğunu düşünmektedir. Ona göre, retorik sanatı, bilginin keşfedilmesi ve sunulması açısından doğal olarak varlık kazanmayan, felsefi bir çabayı gerektiren bir disiplindir (Aristotle, 1994, 1394b, 1-10, s. 141).

Bu sanat, kendiliğinden gelişen bir deneyim alanı değildir. Aksine, kendi yapısına ve amacına uygun bir bilgi yapılanmasının oluşturulmasına olanak tanır. Aristoteles'e göre, retorik, gerektiğinde öğretilen ve öğrenilerek geliştirilen bir yetkinlik alanıdır. Bu özellikleriyle retorik, sistematik bir öğrenme süreciyle insan tarafından şekillendirilen bir sanattır.

Aristoteles'e göre, retorik her türlü düşünsel alandaki temel görevi, "karmaşık bir tartışmayı bir çırpıda anlayamayan ya da uzun bir usavurma zincirini takip edemeyen kişilere, üzerinde düşündüğümüz konularla uğraşırken bize yol gösterecek sanatlar veya sistemler olmaksızın rehberlik etmek" olarak ifade edilmektedir (Aristoteles, 2008, 1357a, s. 40).

Bu bağlamda, bir şeyin bir başka şeyle ya aynı anda, ya sonradan ya da gizilgüç (potansiyel) olarak birlikte bulunabilmesi, hem konuşmacının hem de dinleyicinin dikkatli olmasını gerektirir. Herhangi bir konuyla ilgili olarak, öncelikle o konuya ilişkin durumların ve koşulların bilinmesi büyük önem taşır. Zira bu durumlar, o şeyin ne olduğunu

kanıtlamak için gerekli olanakları sağlar. Bu bilgilerin eksik olması, şeylerle ilgili yanlış sonuçlara ulaşılmasına neden olabilir.

Retorik, üstlendiği bu görevle, bize doğru ve etkili bir yol gösterici olarak hizmet eder. Bu nedenle, retorik sanatının bilgisine sahip olmak, hem doğru düşünme hem de etkili iletişim açısından büyük önem arz etmektedir.

Bir kişi, tartışılan bir olgunun ne olduğunu ve ne olması gerektiğini değerlendirirken, doğru ya da yanlış bir yargıya sahip olur. Ancak, bu yargıyı oluştururken, çeşitli durumlarla karşılaşma tehdidi altında kalır. Bu tehditler karşısında, kişi kendi yargısını savunmayı ya da karşıt yargılara karşı çıkmayı şansa bırakmadığında ve bunu öğrenerek sistemli bir şekilde yapmayı başardığında, bir sanat edinmiş olur.

Aristoteles, retorik bu tür bir sanat olarak değerlendirmiştir. Sözlerin doğruluğunu tasımlara dayandırarak daha ileri gitmiş ve retoriksel kanıtlama öğretisini geliştirmiştir. Bu bağlamda, Aristoteles'e göre retorik, bireyin düşüncelerini etkili bir şekilde savunmasını ve doğru bir şekilde ikna etmesini sağlayan bir sanat olarak tanımlanabilir.

Aristoteles, retorik, "belli bir durumda mevcut olan inandırma yollarını kullanma yetisi" olarak tanımlar. Bu özellik, başka herhangi bir sanatın işlevi değildir. Diğer sanatlar, kendi konularında öğretim ya da inandırma yapabilirler; örneğin, tıp sağlığın ve hastalığın ne olduğunu, geometri oylumların özelliklerini, aritmetik ise sayılarla ilgili hesaplamaları öğretir. Bu durum, diğer sanat ve bilimler için de geçerlidir. Ancak, retorik, bize sunulan hemen hemen her konu üzerinde inandırma yollarını kullanma gücü sağlar. İşte bu nedenle, retorik teknik bir karakteri vardır ve herhangi bir özel ya da belirli bir konu sınıfıyla ilişkilendirilmez (Aristoteles, 2008, 1355b, 26-34, s. 37).

Aristoteles'e göre, retorik tarzda bir konuşmanın üç temel ögesi bulunmaktadır: konuşmacı, konu ve dinleyici. Retorik bir konuşmanın amacı, konuşmacının dinleyicileri etkileyerek, belirli bir konu hakkında kendi istediği yönde bir yargı oluşturmalarını sağlamaktır. Dinleyici bu süreçte pasif bir konumda olup, yalnızca karar verici rolünü üstlenir. Konuşmacı aktif bir şekilde iletişim kurarken, dinleyici pasif kalır. Ancak dinleyicinin görevini, karar verici olarak yargıçlık yapmak oluşturur.

Konuşmacının görevi, dinleyicileri çeşitli kanıtlarla ikna etmek ve onları belirli konularda doğru yargıya yönlendirmektir. Bir duruma ilişkin yargıya varılabilmesi için, o durumun doğruluğunu ikna edici gerekçelerle savunmak gereklidir. Bu gerekçeleri etkili bir şekilde sunabilen konuşmacı, dinleyicilerini ikna ederek karar vermelerini sağlayabilir. Retorik sanatı, inandırmaya ve ikna etmeye yönelik bir sanattır. Bu sanatta başarılı olabilmek için, konuşmacı, genel olguları özel olgulara indirger ve bunları anlaşılır bir şekilde sunar, böylece dinleyicilerin daha kolay anlamalarını sağlar.

Retorik sanatına hâkim olan kişi, her tikel durumun koşullarına uygun stratejiler geliştirir (Aristoteles, 2008, 1355b, 26-34, s. 38). Bu şekilde konuşmacı, dinleyicilerin lehine karar vermesini sağlayabilir. Ancak sadece konuşmacı değil, dinleyici de retorik bilgisinden yoksun olmamalıdır. Eğer dinleyici retorik bilgisinden yoksunsa, vereceği kararlar şansa bırakılmış olur ve bu da bazen telafisi mümkün olmayan olumsuz sonuçlar doğurabilir. Örneğin, konuşmacı, dinleyicileri ikna etmek için onların bireysel zaaflarına veya özelliklerine saldırarak onları istediği kararlara yönlendirebilir. Retorik bilgisinden habersiz olan bir dinleyici, bu aldatıcı ve bireysel özelliklere dayalı kanıtlarla ikna edilebilir.

Bunun yanı sıra, ikna ve karar verme süreçlerinin gerçekleşmesi için üç temel inandırma tarzı bulunmaktadır. Bu inandırma türleri, her konuşmanın bileşenlerini oluşturur ve az ya da çok neredeyse her konuşmada kendilerini gösterirler. Bu inandırma tarzları, konuşmayı daha etkileyici bir hale getirir. Bu üç inandırma tarzı, Ethos, Pathos ve Logos'tur.

Ethos, konuşmacının ahlaki yönünü ifade eder. Pathos, dinleyicinin duygu yönüne hitap ederken, Logos ise konuşmanın mantıksal içeriğiyle ilgilidir (Aristoteles, 1995, 1392b5-8, s. 138). Kısaca, Ethos konuşmacının karakterini ve güvenilirliğini, Pathos dinleyicinin duygularını, Logos ise konuşmanın mantıksal yapısını ifade eder. Bu üç unsur, retorik bir konuşmanın etkililiğini artıran önemli bileşenlerdir.

Aristoteles, hukuk ve adaletin dayandığı temel noktayı etik kavramında bulmaktadır. Hukuk ve adalet, yasal düzenlemelerin yapılacağı zeminleri oluşturur. Platon'un *Devlet* adlı eserinde sürekli olarak dile getirdiği gibi, hukuk kurallarını oluşturacak öncülerin sağduyulu ve akli başında kişiler olması gerektiği vurgulanır; bu, tesadüfi bir ifade değildir. Çünkü yasa yapıcıların kararları, anlık değil, geleceğe yönelik olmalıdır. Bu öncüllerin kişisel duygularının etkisi altında kalarak kararlar alması olasıdır. Bu durumun engellenmesi için yasa yapıcıların, bireysel duygularını bir kenara bırakarak ortak amaçlar doğrultusunda etik tavırlar sergilemesi elzemdir.

Her insanda ortak bir takım amaçlar bulunur; bunlar öncelikle iyi, mutluluk ve bu değerlerin şekillenmesini sağlayan unsurlardır (Aristoteles, 2008, 1355b, 26-34, s. 37). Bir öncü, ancak ortak amaçları gözetmek suretiyle toplumdaki iyiyi ve mutluluğu inşa edebilir ve böylece istenmeyen kontrolsüzlüklerden uzak durabilir. Bu, erdemli bir davranış olup, erdemli tavır sergilemek hakkaniyettir. Hakkaniyetli bireyler ise etik açıdan kabul görürler.

İşte böyle bir genel yapıdaki öncü, özel anlamda ise retorik alanda ikna etme ve inandırma konusunda güçlüdür. Dinleyici için konuşmacının öne sürdüğü dışsal nitelikli kanıtlar değil, konuşmacının kendisinde barındırdığı etik tavırlar, konuşmanın güvenilirliği için asıl kanıtı oluşturur. Çünkü etik tavır sergileyen bir konuşmacı, diğer pek çok şeyden vazgeçebileceğini gösterebilir. Konuşma sırasında kesinliğin sağlanamayacağı bir durumda, konuşmacının ahlaki geçmişi, insanların ona güvenmesini sağlayan bir etken olur.

Bir başka inandırma veya kanıtlama tarzı, dinleyiciye dayalı yapılan kanıtlama yöntemidir. Bu yöntemde, dinleyici belirli bir ruh haline sokularak ikna edilmeye çalışılır. Bunun mümkün olabilmesi için, konuşmacının mutlaka dinleyici hakkında genel bilgilere sahip olması gerekir. Böylelikle konuşmacı, dinleyicilerin duygularını ve tutkularını çözümleyerek etkili bir şekilde iletişim kurabilir. Ancak doğru bilgiye sahip olmak, dinleyiciyi ikna etmek için yeterli değildir. Doğru kavramlardan ziyade, dinleyici kitlesinin bildiği ortak kavramlar üzerinden ve dinleyicilerin ortak çıkarlarına odaklanılarak ikna süreci daha etkili hale gelir. Bu şekilde konuşmacının dinleyici kitlesini ikna etme olasılığı daha yüksek olacaktır.

Duygusal durumlar, yaş, yapı ve baht gibi bilgilerle dinleyiciler üzerinde etki oluşturulabilir (Aristoteles, 1994, 1394b, 1-10, s.142) ve böylece ikna süreci kolaylaştırılabilir. Her insan değer ve saygı görmek ister; doyurulmayan her istek doğası gereği tahrike açıktır. Bir konuşmada konuşmacı, dinleyicinin bu özelliklerine hitap eder ve bu istekleri doyurursa, dinleyiciyi ikna etme olasılığı artar. Konuşma sırasında arzu, korku, heyecan, nefret, utanç,

sevgi, sakinlik ve öfke gibi duygular canlandırılarak konuşma yönlendirilebilir, bu da dinleyicinin ikna edilmesini kolaylaştırır.

Örneğin, öfke dinleyicilerde uyandırılabilir en güçlü duygulardan biridir. Öfke, bireylerle ilgilidir; öfke varsa, haksızlık vardır. Öfkeli kişi, özlem içinde hedefe yönelmiş bir kişidir ve hedefe ulaşmak hoş bir histir. Haksızlığa uğrayan bir kişiye, bu haksızlığın kaynağı konuşmacı tarafından açıklanırsa, kişi aydınlatılmış olur (Aristoteles, 2008, 1355b, 26-34, s.39). Bu aydınlatma, konuşmacının öfkeli bireyleri yönlendirmesi ve ikna etmesi açısından elini güçlendirir.

Bunun tersine, bireyleri öne sürülen kanıtlar aracılığıyla öfkelenmek de öfkeyi dindirme düzeyinde faydalı olabilir. Konuşmacı, öfkeli birine dostça yaklaştığı sürece ikna süreci kolaylaşırken, düşmanca yaklaşıldığında dışlanma riski ortaya çıkar ve ikna süreci imkansız hale gelir. Ayrıca, konuşmacı dinleyicilere bir umut ışığı olarak görüldüğünde ve dinleyicinin bir tehlike altında olduğunu hissettirdiğinde (Aristoteles, 2008, 1355b, 26-34, s.40), dinleyici konuşmacıyı kurtarıcı olarak görür ve onunla duygusal bağlar kurarak ona güven duyar. Bu durumda da öfke duygusundaki gibi ikna süreci kolaylaşacaktır.

Bir diğer kanıtlama yolu ise konuşmanın kendisiyle yapılan kanıtlamadır. Bu tür kanıtlama, mantığın ön planda olduğu ve usavurmanın arttığı bir yaklaşımdır. Konuşmacı, öne süreceği iddiaları örtük tasımlar ve örneklemeler aracılığıyla kanıtladığını dinleyiciye inandırmalıdır. Kanıtlamalar, her alanda belirli tasım ve tümevarım kurallarıyla yapılır. Retorikte kullanılan tasım biçimi örtük tasımdır; tümevarım biçimi ise örneklemedir. Tasım öğretisini bilen bir kişi, doğru olduğu iddia edilen bir yargının doğruluğunu anlayabilme donanımına sahip olacaktır. Eğer konuşmacı bir usavurma yapacaksa, konuşmada ya örtük tasım ya da örneklemeyle konuşmalıdır. Örtük tasımlar, kendilerinde bir zorunluluk varmış gibi izlenim sergiledikleri için, bu tür konuşmalarda kullanıldıklarında dinleyiciyi ikna etme açısından değer kazanır.

Önemli bir nokta şudur: Eğer örtük bir tasım, zorunluluğa dayalı öğelerle oluşturulmuşsa ve konuşmacı tarafından kullanılıyorsa, retorik bu kanıtlama biçimi güvenilir bir kanıtlama şekline dönüşebilir. Aristoteles, örtük tasımları üç türde ele alır: kanıtlayıcı, çürütücü ve maksimler.

1. Kanıtlayıcı örtük tasım: Bir şeyin öyle olup olmadığını göstererek, olumlu ya da olumsuz bir önermeyi kanıtlar (Aristoteles, 2008, 1401a, s.143-154).
2. Çürütücü örtük tasım: Bu tasım türü, diyalektik çürütmeyi anımsatır. Örtük tasımların çürütülmesi, ya karşı bir tasımla ya da bir itiraz ileri sürülerek gerçekleştirilebilir. Karşı tasımlar, kanıtlayıcı örtük tasımla aynı kanıtlamaları kullanır, ancak itirazlar dört farklı şekilde yapılabilir (Aristoteles, 2008, 1401a, s.143-154):
 - a. Zıt ifadeye doğrudan saldırı,
 - b. Ters bir ifadeyle karşılık verme,
 - c. Benzer ifadeden yola çıkarak karşı çıkma,
 - d. Daha önce alınmış kararlardan yararlanarak itirazda bulunma.
3. Maksimler: Tercih edilecek ya da uzak durulacak durumlar hakkında genel türden ifadelerdir. Bu tarz davranışlar, konuşmayı etik hale getirmek adına kullanılan kanıtlamalar olarak görülebilir. Evrensel olmayan bir şeyi evrensel gibi göstermek

maksimler aracılığıyla mümkün ve kolaydır. Örneğin, "Ey ölümlü insan, ölümsüz öfke emzirme göğsünde" ya da "Ölümlü yaratıklar, ölümsüz düşünceler değil, ölümlü düşünceler taşımalıdır" (Aristoteles, 2008, 1394b, 20-25, s.138).

Bir ifade çok kuru ve basitse, yani herhangi bir kafa karıştırıcı, bilmecemsi ya da paradoksal bir yapıda değilse, etkileyciliği de az olacaktır. Ancak, nedenler arasına bilmecemsi ya da paradoksal bir ifade eklendiğinde, maksimler evrensel olmayan bir şeyi evrensel gibi gösterdiği gibi, etkiliğini de artırmış olur. Çünkü "insanlar, herhangi bir özel bağlamda inandıkları şeyin genel terimlerle dile getirilmesini işitmekten zevk alırlar" (Aristoteles, 2008, 1395b, 5-6, s.140).

Bir maksime bir neden veya açıklama eklendiğinde ortaya çıkan şey, örtük bir tasımdır. Çünkü örtük tasımların öncülleri veya sonuçları birer maksim durumundadır. Örneğin, "İçimizde tek bir insan yok ki özgür olsun" ifadesi bir maksimdir. Bu ifadeye, "Çünkü herkes ya paranın ya da talihin kölesidir" (Aristoteles, 2008, 1394b, 1-10, s.137) ifadesini eklediğimizde bir örtük tasıma ulaşırız.

Örnekleme, retoriğe özgü bir tümevarım tarzında kanıtlama şeklidir ve kendi yapısı içinde ikiye ayrılmaktadır:

1. Gerçek olguları göstererek kanıtlama (Aristoteles, 2008, 1394b, 1-10, s.137): Bu kanıtlama tarzı, gerçeklere dayandırılması nedeniyle diğer kanıtlama türlerinden daha kıymetlidir. Örneğin: "Eğer kişi felsefeyle ilgileniyorsa, bunu kavraması kolaylaşacaktır. Çünkü bir kural olarak gelecek, geçmişe benzer" (Aristoteles, 1994, 1394b, 1-10, s.143).
2. Gerçeklikte bulunmayanlar aracılığıyla kanıtlama: Bu türde, konuşmacı olmayan şeyleri uydurur ve böylece dinleyicilere olmayan şeyleri varmış gibi kanıtlamaya çalışır. Betimleme aracılığıyla kanıtlama ve masallar aracılığıyla kanıtlama olmak üzere iki türü vardır (Aristoteles, 2008, 1394b, 1-10, s.137).

Aristoteles'e göre, retorik konuşmanın ikna edici ve inandırıcı olabilmesi için retorun, neyi söylemesi gerektiği ve o şeyi neyle kanıtlaması gerektiği bilgisine sahip olmasının yanı sıra, söylemek istediklerini nasıl söylemesi gerektiğinin bilgisini de edinmiş olması gereklidir. Bir konuşmada, konu ortaya koyulmalı ve bu konu kanıtlanmalıdır. Bu ikisinden biri eksik olduğunda, konuşma tam anlamıyla safsatadan başka bir şey olmayacaktır. Bu durumu önlemek için bir konuşma belirli bir düzene ve biçime ihtiyaç duyar. Dolayısıyla, bir konuşmada giriş, konunun sunulması, kanıtlama ve sonuç mutlaka bulunmalıdır. Biçem, konuşmanın dışsal görünümünü oluşturur ve amacı dinleyicileri hoşnut tutmaktır. Aristoteles, biçem için dikkat edilmesi gereken üç özelliği belirtir:

1. İnandırmada dayanılacak temel olan şeylerin kendisi,
2. Ortaya konulacak olguların dil içindeki bir düzenlemeyle yapılması,
3. Konuya uygun bir sunuş (Aristoteles, 1994, 1394b, 1-10, s.143).

2.3. Mantıksal Düşünme Kavramı

Mantıksal düşünme, doğru kararlar alabilmenin ve hem basit hem de karmaşık problemleri çözebilmenin temel aracı olarak kabul edilmektedir. Mantığımızı kullanarak,

örneğin bir araç arızalandığında, alışverişe gitmeden önce alışveriş listesi yaparken ya da para hesaplamalarını gerçekleştirirken gündelik yaşamımızda sıkça başvurduğumuz bir beceridir. Bu bağlamda, mantıklı düşünmenin her aşamasında etkili bir problem çözücü ve düşünür olma gerekliliği açıkça ortaya çıkmaktadır (Savant, 1997, s.54).

Basit ve karmaşık problemlerin çözümü, her aşamada zihinsel sürecin devreye girmesini zorunlu kılar. Çünkü mantıksal düşünmenin tüm aşamaları, zihinsel bir süreci içerir ve bu süreç kaçınılmaz olarak gereklidir. Bilişsel bir yapı barındıran mantıksal düşünme süreci, bir problemi çözerek sonuca ulaşma amacı güder ve bu süreç yoğun bir akıl yürütme ile karar verme gereksinimini doğurur. Kısacası, bu sürece "mantıklı karar alma süreci" de denebilir. Mantıksal düşünme, üst düzey düşünme becerilerinden biri olarak, bilişsel bilgi basamağında bilgi ve kavrama seviyelerinin ötesine geçerek kendine yer edinmiş bir düşünme biçimidir (Çıbık Sert & Emrahoğlu, 2008).

Mantıksal düşünmenin bilişsel boyutu, aynı zamanda bilgi, deney ve gözlemlerle ilgili düşünülen kavramlar, sonuçlar ve üst düzey fikirleri kapsamı açısından da önemli bir etkiye sahiptir. Zihinde oluşturulabilen bu bilgi, yalnızca gözlem yaparak ya da başkaları tarafından aktarılacak suretiyle öğrenilemez; bu bilgi, insan zihninde yapılandırılarak anlam kazanır (Howe & Jones, 1993).

Lazear, mantıksal düşünmeyi oluşturan temel unsurların varlığının şart olduğunu belirtmiştir. Lazear'ın eserinden derlenen bilgilere göre, mantıksal düşünmenin olmazsa olmaz unsurları şu şekilde sıralanabilir:

1. Soyut yapıları tanıma: Çevremizdeki örüntüleri ayırt etme gücü.
2. Tümevarım yoluyla akıl yürütme: Parçalardan bütüne ulaşma sürecinde kullanılan mantıksal düşünme biçimi.
3. Tümdengelim yoluyla akıl yürütme: Bütünden parçalara ulaşma sürecinde kullanılan düşünme becerisi.
4. Bağıntı ve ilişkileri ayırt etme: Günlük yaşamda bireyleri etkileyen verilerin sıralanması ve sınıflandırılmasını içerir.
5. Karmaşık hesaplamalar yapma: Sayı ilişkilerini günlük yaşamda kullanabilme yeteneği.
6. Bilimsel yöntemi kullanma: Bu süreç, bir olayı gözleme, yargılama, tartma, karar verme ve uygulama aşamalarını içerir (Lazear, 2000).

Bu unsurlardan hareketle, mantıksal düşünmenin ve dolayısıyla hakikatin mümkün olabilmesi için belirgin koşullar şunlardır: problem çözme becerisi, kavramsal analiz yapabilme, akıl yürütebilme, soyut yapıları tanıyabilme, iki durum arasındaki ilişkiyi ayırt edebilme ve çeşitli kıyaslar ile çıkarımlar yapabilme yetenekleri. Kısacası, mantıksal düşünme, mantıklı kararlar verebilmek için gerekli tüm aşamaları yerine getirmeyi zorunlu kılan bir düşünme türüdür. Ayrıca, mantıksal düşünme olmadan hakikatin varlığı şüpheli kabul edilebilir.

Görüldüğü üzere, mantıksal düşünme olmaksızın hakikatin varlığı şüpheye düşmektedir. Bu durumda aklımıza şu soru gelmektedir: Günümüzde hakikat dediğimiz şey

nedir? Bu soruya verilecek cevap, aslında Aristoteles'in apodeiktik ve retorik kanıtlamalarının hakikat karşılıklarının günümüzdeki etkililiğini de ortaya koyacaktır.

2.4. Hakikat Kavramı

On yedinci yüzyıla kadar süregelen inanç odaklı hakikat anlayışı, on yedinci yüzyıldan itibaren, akıl ve bilimsel sorgulamalarla yeniden şekillenmiştir. Descartes, mutlak hakikate kuşkuyu bir araç olarak kullanarak ulaşılabileceğini savunmuş ve "Düşünüyorum, o halde varım" ifadesiyle kuşkuyu hakikate ulaşmanın ilk adımı olarak kabul etmiştir (Aydoğan, 2013, s. 92-93). Hobbes ise hakikati, insanlığın ortak kabullerine dayanan olgular olarak tanımlamıştır (Arendt, 2007, s. 230). Nietzsche, hakikatleri insan ilişkilerinin illüzyonları olarak görmüş, bunların zamanla kabul edilen zorunlu kavramlara dönüştüğünü belirtmiştir (Nietzsche, 1976, s. 46-47). Foucault ise hakikati, toplumsal yapılar tarafından üretilen ve sabit olmayan bir kavram olarak tanımlamıştır (Foucault, 2005, s. 165-177).

Yirminci yüzyılın sonlarına doğru, tanımlanması ve anlaşılması zor olan, homojen olmayan yapısıyla Postmodern düşünce kapsamında hakikat üzerine çeşitli tanımlamalar yapılmıştır. Postmodern düşünceye sıkı sıkıya bağlı olan düşünürler için tek bir hakikatin varlığından bahsetmek neredeyse imkânsızdır. Çünkü bu düşünürlere göre, hakikat toplumun etiketlediği bir şeydir. Bu nedenle hakikat ile ilgili kavramlar, toplumdaki topluma, gruptan gruba hatta bireyden bireye değişen toplumsal inşalar olarak adlandırılmaktadır. Postmodern düşünürler, objektif gerçekliği sorgulayarak hakikat olgusunu daha da fazla yapı bozumuna uğratmayı amaçlamışlardır. Bu düşüncenin savunucuları, uç noktalara varılmasıyla soykırımı haklı çıkarmak için Nazilerin Aryan üstünlüğü inancını ve Marksizmin sınıf mücadelesinin bilimsel kesinliği düşüncelerini bile kullanmaktan çekinmemişlerdir (Keyes, 2017, s. 180). Bu uç noktalara ulaşılması, yapay, politik, siyasal ve ekonomik gündemlerin, yapay savaşların ve yarışların gerçeğin yerini alarak hiper gerçeklikleri oluşturmasına neden olmuştur. Aslında, bu hiper gerçeklikler, öz referanslarından veya gönderimlerinden daha gerçekçi algılanmaktadır. Hiper gerçeklikler ve simülasyonlar, yalnızca gerçeğin yerini alan kitle iletişim araçları aracılığıyla değil, aynı zamanda insanların günlük hayatlarının her alanına yayılan binalar, kurumlar, kültür, eğlence gibi yapılar aracılığıyla yeniden üretilmekte ve sürekli olarak var olmaktadır (Adanır, 2017, s. 41-42).

Hakikatin mahiyeti konusunda günümüzde de çeşitli çalışmalar yapılmıştır. Örneğin, Baggini'ye göre hakikat, filozofik tanımlardan öte, toplumun tam merkezinde yer alır ve hakikat, toplumda bizlerin nasıl yaşadığı ve evreni nasıl anlamlandırmanın gerektiği konusunda yol gösterir (Baggini, 2017, s. 23). Arendt ise hakikati, kendini kandırma, doğru ile yanlış arasında, gerçek ile hayal arasında bir ayrım olduğunu ve dolayısıyla gerçek dünya ile kendini kandıran kandırıcı arasında bir çatışma olduğunu varsayarak açıklar (Arendt, 2018, s. 49).

3. SONUÇ VE TARTIŞMA

Kavramsal çerçeve incelendiğinde, hakikat kavramının tarih boyunca farklı düşünsel perspektiflerle şekillendiği ve çeşitli filozoflar tarafından farklı biçimlerde ele alındığı görülmektedir. Ancak, özellikle son yüzyılda teknoloji ve medya alanındaki hızlı gelişmeler,

hakikatin algılanışını önemli ölçüde dönüştürmüştür. Bu dönüşüm, hakikatin sadece mantıklı ve nesnel bir biçimde ortaya konulması gereken bir olgu olarak değil, aynı zamanda toplumsal, kültürel ve bireysel etkileşimlerin şekillendirdiği bir kavram olarak anlaşılmasına yol açmıştır. Teknolojinin etkisiyle, bilgiye erişim daha hızlı ve geniş çapta mümkün hale gelirken, aynı zamanda bilgi kirliliği, manipülasyon ve yanıltıcı içeriklerin yayılma riski de artmıştır. Bu durum, hakikat arayışını daha da karmaşık hale getirmiştir. Günümüz dünyasında, hakikatin doğasını anlamak, mantıklı düşünme ve eleştirel akıl yürütme süreçlerinin ötesine geçmeyi gerektiren bir mesele haline gelmiştir. Bu bağlamda, hakikat yalnızca bilimsel ve mantıksal bir doğrulama süreciyle değil, aynı zamanda medya ve toplumsal algılarla şekillenen, değişken ve çok boyutlu bir kavram olarak ele alınmalıdır.

Aristoteles, antik çağda başladığı hakikat tartışmalarını günümüze kadar uzanacak şekilde öngörerek, apodeiktik kanıtlama yönteminin mantıksal gücünü ve yönlerini vurgulamış, hakikate ulaşma sürecinde retorik kanıtlamanın karşısındaki baskın rolünü ortaya koymaya çalışmıştır. Bununla birlikte, Aristoteles retorik kanıtlama yöntemine de değer vermiş, bu yaklaşımın önemini ve geçerliliğini belirli nedenlerle tartışmıştır.

İnsanlar, etkileyici hatiplerin, daha önce belirtilen özellikleri doğrultusunda, söylediklerini hakikat olarak kabul edebilirler. Bu inançların oluşmasında, bireylerin kişisel ihtiyaçları, inançları, korkuları, istekleri ve arzuları etkili olabileceği gibi, bazen de retorun kişisel özelliklerinin rolü söz konusu olabilir. Zira insanlar, genellikle inanmak arzusuyla hareket ederler ve bu sebeple, en küçük bir ipucu dahi onları inanmaya yönlendirebilir. Bu durumda, apodeiktik sorgulamalardan uzaklaşarak, bilimsel ve mantıksal temellere dayanmayan bir ifadeyi veya durumu hakikat olarak kabul edebilir ve ona epistemolojik açıdan doğruluk değeri atfederler. Bu durum, insanın duygusal bir varlık olmasından kaynaklanan bir eğilim olarak anlaşılabilir. Dolayısıyla, bireylerin hakikate bu yollarla ulaşmaları, bilimsel bir yaklaşım benimsemelerinin önünde bir engel teşkil etmektedir.

İnsan, mantıksal düşünme yetisine sahip bir varlıktır ve mantıksal düşünme, doğru kararlar alabilmenin ve basit ya da karmaşık problemleri çözebilmenin temel aracıdır. Bu bağlamda, mantıklı düşünmenin her aşamasında etkin bir problem çözücü ve düşünür olma gerekliliği ortaya çıkar. Mantıksal düşünme, bilimsel olmayan, gerçek kanıtlara dayanmayan retorik yoluyla yapılan kandırmacalardan ve yalanlardan uzak durmamızı sağlamakta, aynı zamanda neyin hakikat, neyin hakikat olmadığına dair bir ayrım yapmamıza yardımcı olmaktadır. Problemlerin çözümünün her aşamasında zihinsel süreci etkin bir şekilde kullanmak önemlidir, çünkü mantıksal düşünme süreci, tüm aşamalarıyla zihinsel bir çaba gerektirir. Bilişsel bir yapı barındıran mantıksal düşünme, problemleri çözmek için yoğun akıl yürütme ve karar verme sürecini içermektedir. Ancak, retorik kanıtlama yollarıyla bu mantıksal deneyimi yaşamak mümkün değildir.

Apodeiktik kanıtlama süreci, mantıklı karar alma süreci olarak da tanımlanabilir. Bu bağlamda, hakikate ulaşma sürecinin her aşamasında akıl devreye girer. İnsan, bu süreçte kendisini hataya sürükleyebilecek duygu ve deneyimlerden uzak durarak hakikate yakın olma imkânını elde edebilir.

Üst düzey düşünme becerilerinden biri olan mantıksal düşünme, apodeiktik kanıtlama sürecine yer verirken, retorik kanıtlama yöntemlerine yer vermez. Bilişsel bilgi, bilgi ve kavrama basamağının ötesinde bir düşünme biçimi olup, her aşamasında akıl yürütme sürecini ve dolayısıyla apodeiktik kanıtlama yollarını kullanır. Oysa retorik kanıtlama,

bilişsel olmaktan ziyade duygusal süreçlere dayanır; bu nedenle böyle bir kanıtlamanın kesinlik değeri zayıftır.

Mantıksal düşünmenin bilişsel boyutu, aynı zamanda bilgi, deney ve gözlemlerle ilgili düşünülen kavramlar, sonuçlar ve üst düzey fikirleri kapsar. Buna karşın, duyguların bilimsel bir yönü yoktur; aksine, duyguların kapsayıcı olmak yerine ayrıştırıcı bir etkisi vardır. Bu nedenle, retorik kanıtlama yoluyla hakikate değil, ancak geçici, değişken ve yapay olana ulaşılabilir.

Apodeiktik kanıtlama sürecinde, zihinde oluşturulan bilgi, yalnızca gözlem yaparak veya başkası tarafından anlatılarak öğrenilemez; tecrübe edilen bilgi, aynı zamanda insanın zihninde yapılandırılarak anlam bulur. Retorik kanıtlama ise, insanın zihinsel yapılandırmalarından bağımsız olarak şekillenen ve duygusal yapıyı sömüren bir bilgi biçimi ortaya koyar. Bu şekilde edinilen bilginin hakikat olabilme imkânı bulunmamaktadır.

Apodeiktik kanıtlama, hakikate ulaşabilmek için tümel kavramlar oluşturmak ve soyut yapıları tanımak adına tümevarımsal akıl yürütme aracılığıyla bağıntı ve ilişkileri ayırt etmeyi, karmaşık hesaplamalar yapmayı, gözlemlemeyi, yargılamayı, tartmayı, karar vermeyi ve uygulamayı içerir. Bu süreç sonunda, tündengelimsel bir yol ile kanıtlama yapılır. Bu tarz bir kanıtlama sisteminin her aşamasında bilişsel süreçler devreye girer ve kanıtlamayı hakikate yaklaştırır.

Buna karşın, retorik kanıtlama sürecinde, hakikate yakınlaştırıcı hiçbir yönelim bulunmaz. Retorik kanıtlama, daha çok retorun ahlaki yapısına, kişiliğine, hitap kabiliyetine, kılık kıyafetine vb. özelliklerine dayanır. Retorik kanıtlama sürecinde akıl yürütme etmenleri bulunsa da, buradaki akıl yürütme, apodeiktik kanıtlama sürecindeki doğru bilgiye ulaşmaya yönelik bir akıl yürütme tarzında değildir. Buradaki akıl yürütme, doğruyu veya kesin olanı bulmaya yönelik mantıklı bir akıl yürütme değil, ikna etmeye yönelik bir akıl yürütme biçimidir. Bu tür akıl yürütmeler, mantıksal tutarlılık yerine ilk bakışta mantıklı görünen aldatmacalar ya da mantıksal tutarlılığa bürünmüş paradokslar şeklinde kendini gösterir. Sonuç olarak, bu tür bir kanıtlama süreci insanları hakikate yaklaştırmak yerine, hakikatten daha da uzaklaştıracaktır.

İlk çağdan bugüne kadar hakikate ulaşmak adına mantıksal düşünmenin imkânı için belirgin olan koşullar şunlardır: problem çözebilme, kavramsal analiz yapabilme, akıl yürütebilme, soyut yapıları tanıyabilme, iki durum arasındaki ilişkiyi ayırt edebilme ve çeşitli kıyas ve çıkarımlar yapabilme. Kısacası, mantıksal düşünme, mantıklı kararlar verebilmeyi gerektiren tüm aşamaları yerine getirmeyi zorunlu kılan bir düşünme türüdür. Bu aşamalardan saparak gerçekleştirilen kanıtlama veya hakikate ulaşma yolları, safсата üretmekten öteye geçemeyecektir.

Mantıksal düşünme süreçlerinde yeni bilgilerin ortaya çıkarılması ve doğrulanması yöntem ve yolları, Aristoteles'in Apodeiktik kanıtlama sürecinde de açıkça kurallara bağlanmıştır. Mantıksal düşünmenin temel yapısı, Apodeiktik kanıtlama süreciyle şekillenir. Diğer taraftan, sofist bir yönelim olan Retorik kanıtlama, kaygan ve temelsiz bir zemin oluşturur; bu zemin aracılığıyla süslü sözcükler ve uydurulmuş olgularla hakikat olarak kabul edilenler bile değiştirilebilir, yani yalan hakikat haline getirilebilir. Bu durumda, Retorik kanıtlama hakikatin oluşturulmasında temelsiz ve kaygan bir zemin oluşturur; burada, ikna etmek dışında bütün kural ve kaideler göz ardı edilerek, ikna etme süreci temel bir amaç halini alır.

Taraflardan birisi için mümkün olan bir şey, öteki taraf için de mümkün olabilir anlayışının varlığı, herhangi bir ortamda haklının haksız, haksızın haklı, doğru olanın yanlış ve yanlış olanın doğru olmasına yol açabilir. Bu nedenle, hiçbir alanda alınan kararlar rastlantıya bırakılmamalıdır.

Aristoteles, retorik dönemin önemli entelektüel alanlarından biri olarak ayrıntılı bir şekilde ele almış ve bunun öğretilere bir sanat olduğunu da vurgulamıştır. Aristoteles'e göre, retorik, sadece bir ikna etme aracı değil, aynı zamanda düşünsel süreçlerde önemli bir rol üstlenen bir beceridir. Retorik, karmaşık tartışmalarda akıl yürütme zincirini izleyemeyen ya da anlayamayan kişilere rehberlik edebilecek bir sanat olarak tanımlanır. Bu bağlamda, retorik bilginin sahip olmak, insanların daha etkili bir şekilde düşünmelerini ve iletişim kurmalarını sağlar. Dolayısıyla, retorik, doğru düşünmeyi ve mantıklı bir şekilde tartışmayı teşvik ederek, bireylerin daha sağlam bir şekilde kararlar almalarına yardımcı olur. Bu anlamda, retorik bilginin sadece ikna etme amacına değil, aynı zamanda düşünsel netlik ve derinlik kazandırmaya yönelik bir araç olarak da değer taşır. Bu unsurlar elbette önemlidir; ancak bireyin mantıklı düşünebilmesi için apodeiktik kanıtlama yöntemlerini asla göz ardı etmemesi gerekmektedir. Apodeiktik kanıtlama, kesinlik taşıyan doğrulara ulaşma amacını güder ve mantıksal düşünme süreçlerinin temelini oluşturur. Dolayısıyla, bireyin doğru kararlar alabilmesi ve hakikate ulaşabilmesi için bu yöntemin rehberliğinde hareket etmesi kaçınılmazdır.

Tartışılan hakikatin ne olduğu ve ne olması gerektiği konusunda birey, doğru ya da yanlış yönünde bir yargıya sahiptir. Bu yargılar oluşturulurken birçok faktöre maruz kalınması söz konusu olabilir. İnsan, bu faktörler karşısında kendi yargısını savunmayı ya da karşıt yargılara karşı çıkmayı kadere bırakmadığında, bir sanat edinmiş olur ve kendisini olası durumlar karşısında koruyabilir. Aristoteles, retorik, tam da bu şekilde insanın belirli durumlarda doğruyu bilmesi ve kendini koruması için gerekli bir sanat olarak görmüştür. Bu nedenle, Aristoteles retorik, diğer Antikçağ filozoflarının görüşlerinden farklı bir araç olarak değerlendirmiştir. Tıpkı apodeiktik kanıtlama sürecinde olduğu gibi, doğruluğu tasımlar ve mantıksal temeller üzerine dayandırarak, Aristoteles retoriksel kanıtlama öğretisini geliştirmiş ve bu sanatın değerini yükseltmiştir.

Aristoteles, retorik farklı bir bakış açısıyla değerlendirerek bu alanın önemini vurgulamış ve değerini artırmıştır. Ancak onun tanımına baktığımızda, retorik temel işlevinin, belli bir durumda var olan inandırma yollarını kullanma yetisi olduğunu görmekteyiz. Aristoteles'e göre retorik, hakikate ulaşma çabasından ziyade insanı ikna etme ve inandırmanın bir sanatı olarak işlev görmektedir. Bu bağlamda retorik, apodeiktik kanıtlanmanın hakikate yönelik, mantıksal ve kesin bilgiye ulaşma amacından farklı bir yerde konumlanmakta olup, bu hedefe hiçbir zaman tam anlamıyla yaklaşmamaktadır. Retorik, daha çok ikna etmeye ve duygusal etkilere dayalı bir yaklaşımı benimseyerek hakikatin mutlak doğasına erişmekten ziyade, algıyı yönlendirmeyi amaçlar. Bu nedenle, retorik epistemolojik derinliği, apodeiktik kanıtlanmanın sunduğu kesinlikten yoksundur.

Günümüz dünyasında retorik işlevi, kitle iletişim araçlarından politik söylemlere, reklamcılıktan sosyal medya manipülasyonlarına kadar geniş bir yelpazede karşımıza çıkmaktadır. Retorik, bireyleri bir düşünceye ikna etmek ya da bir davranışı benimsetmek için kullanılan güçlü bir araçtır. Ancak, bu ikna etme süreci çoğu zaman mantıksal kesinlik ve hakikate ulaşma amacı taşımaktan uzaktır. Örneğin, bir politikacı, seçmenlerini etkilemek

için retoriksel bir üslup benimseyerek, bilimsel ya da mantıksal bir temele dayanmayan ifadelerle geniş kitleleri yönlendirebilir. Benzer şekilde, sosyal medyada kullanılan retorik dil, doğruluğu sorgulanabilir bilgilerle bireylerin algılarını manipüle etmeye yönelik bir araç haline gelebilir.

Aristoteles'in retoriğe yüklediği değer, bu bağlamda iki yönlü değerlendirilebilir. Bir yandan, retoriğin ikna edici gücünü kabul ederek onun insanlar üzerindeki etkisini anlamak, bireylerin bilinçli kararlar almasına yardımcı olabilir. Diğer yandan, retorik, hakikati arayan bireyler için bir tehlike oluşturabilir, çünkü ikna sanatının ustaca kullanımı, hakikat ile yalan arasındaki sınırları bulanıklaştırabilir. Bu nedenle, Aristoteles'in apodeiktik kanıtla ile retoriği keskin bir şekilde ayırma çabası, günümüz için de büyük önem taşımaktadır. Mantıksal düşünme ve eleştirel değerlendirme becerileri, bireylerin retorik etkiler karşısında hakikate ulaşmalarını sağlayacak en güçlü araçlar olarak karşımıza çıkmaktadır.

Günümüz bilgi ve teknoloji çağında hakikat, toplumların düşünsel ve ahlaki gelişiminde merkezi bir yer tutması gereken bir kavramdır. Ancak, bu ideal konumdan uzaklaşarak, yerini bireyleri yanıltan, manipüle eden ve adeta zihinsel toksisite yaratan yapay oluşumlara bırakmıştır. Özellikle medya ve sosyal ağlar, bu yapay oluşumların etkisini artıran başlıca araçlar haline gelmiştir. Retorik odaklı içerikler, mantıksal akıl yürütmeye dayanan hakikat arayışlarını gölgede bırakmış, doğru bilgiye ulaşma çabalarını yoksullaştırmıştır.

Medya ve sosyal ağlar, bilginin hızla yayılması ve bireyler arasında iletişim kurulması açısından büyük bir potansiyele sahipken, aynı zamanda dezenformasyonun da merkezi haline gelmiştir. Algoritmaların kullanıcı ilgisine odaklanması, doğruluğu sorgulanmayan bilgiler ve manipülatif içeriklerin önceliklendirilmesine yol açmaktadır. Bu durum, bireylerin doğru ve yanlış arasındaki ayrımı yapmasını zorlaştırırken, retorik unsurları temel alan yanıltıcı söylemler hakikat algısını daha da çarpıtmaktadır.

Günümüz bağlamında bu durum, yalnızca bireylerin bilgiye ulaşmasını değil, toplumların sosyal ve politik karar alma süreçlerini de derinden etkilemektedir. Örneğin, sosyal medya platformlarında yayılan yalan haberler ve komplo teorileri, bireylerin yanlış bilgiler ışığında hareket etmesine neden olarak toplumsal kutuplaşmayı artırmaktadır. Hakikatin yerini alan bu tür yapay retoriksel oluşumlar, bilime dayalı düşüncenin ve rasyonel kararların önünde büyük bir engel oluşturmaktadır.

Bu noktada, Aristoteles'in apodeiktik kanıtla yöntemi dayalı hakikat arayışı, günümüz dünyası için kritik bir rehber niteliği taşımaktadır. Mantıksal düşünme becerilerini geliştirmek, bireylerin dezenformasyon ve manipülasyon karşısında bilinçli bir duruş sergilemesini sağlayabilir. Eleştirel düşünme, hakikatin yeniden merkezi bir konuma yerleşmesi için en etkili araçlardan biridir. Eğitim sistemlerinin bireylerde bu becerileri kazandırmaya odaklanması, hem bireysel hem de toplumsal düzeyde hakikate dayalı bir anlayışın yeniden inşa edilmesini mümkün kılabilir.

Sonuç olarak, günümüz bilgi ve teknoloji çağında hakikat, bireylerin ve toplumların geleceği için vazgeçilmez bir değer olmaya devam etmektedir. Ancak bu değerın korunması, yalnızca doğru bilgiye ulaşma çabalarının güçlendirilmesiyle değil, aynı zamanda retoriksel manipülasyonların etkisini azaltacak eleştirel ve mantıksal düşünme alışkanlıklarının kazandırılmasıyla mümkün olacaktır.

KAYNAKÇA

- Adanır, O. (2017). *Simülasyon Kuramı Üzerine Notlar Ve Söyleşiler*. Eylül Sanat Yayınları.
- Arendt, H. (2018). *Siyasette yalan* (İ. Oranlı ve B. Şeker, çev.). İstanbul: Sel Yayıncılık.
- Aristoteles (1966). *Birinci Analitikler*. (Hamdi Ragıp Atademir çev.). İstanbul: Milli Eğitim Basımevi 2. Basılış.
- Aristoteles (2011). *İkinci Analitikler*. (Ali Houshiary çev.). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları 2. Baskı.
- Aristoteles (1996). *Metafizik*. (Ahmet Arslan çev.). İstanbul: Sosyal Yayınları.
- Aristoteles (2008). *Retorik*, (Mehmet H. Doğan çev.). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Aristotle (1994). *The Art of Rhetoric*, (English Translation by John Henry Freese). Cambridge: Harvard University Press.
- Arslan, A. (2022). *İlkçağ Felsefe Tarihi Aristoteles*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları 10. baskı.
- Aydoğan, E. (2013). *Descartes Metafiziğinde Tanrı Problemi*. Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi, 50(6), 1-12.
- Baggini, J.(2017). *A Short History of Truth Consolations for a Post-Truth World*. London: Quercus Editions Ltd.
- Birand, K. (2001). *İlkçağ Felsefe Tarihi*. Ankara: Ankara Üniversitesi Yayınevi.
- Cevizci, A.(1997). *Felsefe Sözlüğü*. Ankara: Ekin Yayınları. Genişletilmiş 2. Basım.
- Cevizci, A. (2017). *İlkçağ Felsefesi*. İstanbul: Say Yayınları, 11. Baskı.
- Cevizci, A. (2005). *Paradigma Felsefe Terimler Sözlüğü*. İstanbul: Paradigma Yayınları.
- Çetinkaya, B. A. (2021). *Felsefe Tarihi Antik Doğu'dan Modern Batı'ya*. Ankara: Nobel Yayınları.
- Çıbık Sert, A., ve Emrahoğlu, N. (2008). *Proje Tabanlı Öğrenme Yaklaşımının Fen Bilgisi Dersinde Öğrencilerin Mantıksal Düşünme Becerilerinin Gelişimine Etkisi*. Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 1(2)
- Dürüşken, Ç. (2001). *Antik Çağ'da Doğan Bir Eğitim Sistemi Rhetorica Roma'da Rhetorica Eğitimi*. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Dürüşken, Ç. (1995). *Rhetorica*. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Emiroğlu, İ. ve Altunya, H. (2018). *Örnekleriyle Mantık Sözlüğü*. İstanbul: Litera Yayınları.
- Fırıncı, T. (2011). *Platon'da Retorik Kavramı*. *Ethos: Felsefe ve Toplum Bilimlerde Diyaloglar* 4(2), Temmuz.
- Foucault, M. (2005). *Doğruyu Söylemek* (K. Eksen, çev.). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Fuller, S. (2018). *What Can Philosophy Teach Us About the Post-truth Condition*, Michael A.
- Howe, A. C., ve Jones, L. (1993). *Engaging Children In Science*. Macmillan Publishing Company.
- Peters vd., (Yay. Haz.) *Post-Truth, Fake News Viral Modernity & Higher Education*, İçinde.
- Homerios (2005). *İlyada*, (Azra Erhat ve A. Kadir çev.). İstanbul: Can Yayınları.
- Hançerlioğlu, O. *Felsefe Ansiklopedisi Kavramlar ve Akımlar*, Remzi Kitapevi, İstanbul 1997.

- Keyes, R. (2017). *Hakikat Sonrası Çağ, Günümüz Dünyasında Yalancılık ve Aldatma*. (çev. Deniz Özçetin). İzmir: Tudem Yayın Grubu.
- Lazear, D. (2000). *The Intelligent Curriculum*. Zephyr Press.
- Liddell, H. G. ve Scott, R. (1958). *A Lexicon, Abridged From Liddell and Scott's Greek-English Lexicon*. Oxford: Oxford University Press.
- Meyer, M. (2009). *Retorik*, (İsmail Yerküz çev.). Ankara: Dost Kitapevi Yayınları.
- Nietzsche, F. (1976). *The gay science* (W. Kaufmann, çev.). New York: Random House.
- Platon (2015). *Devlet*. (Erhan Bayram çev.). İstanbul: Say Yayınları.
- Platon (2010). *Devlet*. (Sabahattin Eyüboğlu ve M. Ali Cimgöz çev.)İstanbul: Kültür Yayınları.
- Platon (1997). *Gorgias*. (Reyan Erben çev.). İstanbul. MEB.
- Platon (2020). *Phaidros*. (Furkan Akderin çev.). İstanbul: Say Yayınları.
- Platon (1991). *Sofist*. (Ömer Naci Soykan çev.). İstanbul: Ara Yayıncılık.
- Platon (2014). *Şölen*. (Eyüp Çoraklı çev.). İstanbul: Alfa Yayınları, 2. Baskı.
- Reboul, O. (1996) *La Rhetorique*. Paris: Presses Universitaires de France. (Akt. Atakan Altınörs, Platon ile Aristoteles'in ve Retorik Anlayışlarının Karşılaştırılması. (2011). Ekev Akademi Dergisi, Yıl:15, Sayı: 49, Güz.
- Savant, N. (1997). *Statements and Definitions*. In *Logical Thinking*
- Sönmez, A. (2008). *Batı Retoriğinin Temelleri Üzerine Bir İnceleme*, (Basılmamış Doktora Tezi), İzmir: Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Tepe, H. (2016). *Felsefede Doğruluk ya da Hakikat*. Ankara: Bilge Su Yayınları.
- Timuçin, A.(2006). *Düşünce Tarihi I*. İstanbul: Bulut Yayınları, 5. Basım.
- Zeller, E. (2008). *GreK Felsefesi Tarihi*. (Ahmet Aydoğan çev.). İstanbul: Say Yayınları.